

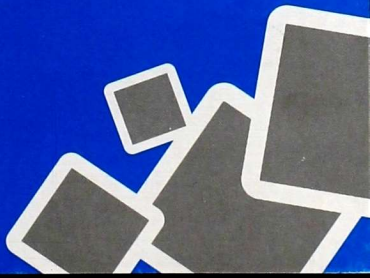
Кыргыз республикасынын
Билим берүү
жана илим министрлиги
Кыргыз билим берүү
академиясы

С. Байгазиев

АЛА-ТООДОГУ АГАРТУУ ТАРЫХЫНЫН «АК ТАКТАРЫ»

Бишкек 2012

УДК 37.0

ББК 74.00

Б 18

Рецензиялагандар:

Н.Ишкеев – педагогика илимдеринин доктору, профессор.

А.Асанканов – тарых илимдеринин доктору.

Байгазиев С.

Б 18 Ала-Тоодогу агартуу тарыхынын «ак тактары»: (Мугалимдер ж. студ. үчүн) – Б.: Аль Салам, 2012. 64 – б.

ISBN 978-9967-448-88-9

Бул китепте Октябрь төңкөрүшүнө чейинки кыргыз коомундагы агартуунун тарыхынын урунттуу учурлары, «ак тактары» архивдик материалдардын, сейрек тарыхый фактылардын, эскерме документтердин негизинде изилденген. Улуттук агартуунун тарых-таржымалы кыргыз элинин революцияга чейинки түгөл карангылыгы, туташ сабатсыздыгы жөнүндөгү буга чейинки көнүмүш болуп калган ырастоолордон, коммунисттик-таптык идеология жазып көрсөткөн «расмий тарыхтан» бөлөкчөрөөк экендигин С.Байгазиевдин ушул эмгегинен ачык байкоого болот. Эмгектин жаңылыгы, XVII кылымдан 1917-жылга чейинки көчмөн кыргыздардын агартуусу, кыргыздын бай-манаптарынын агартуучулук-уюштуруучулук ишмердиги биринчи жолу кенен жана терең талдоого алынгандыгында.

Китепти мугалимдердин билимин жогорулатуу курстарында, мектептердеги тарбия сааттарында, ЖОЖдордогу педагогиканын тарыхы боюнча курстарда пайдаланууга болот.

Б 4301000000-12

УДК 37.0

ББК 74.00

ISBN 978-9967-448-88-9

© Байгазиев С., 2012

This teacher's manual was published with the financial support of the Government of The United States of America

Окуу колдонмо Америка Кошмо Штаттарынын Өкмөтү тарабынан каржыланды

Буга байыркы Орхон-Энесей эстеликтеринин бетиндеги рун жазуулары күбө. Кытай окумуштуусу Ян Рухлинин, Француз тарыхчысы Шавамунинин, кыргыз тарыхчысы Анвар Байтурдун кыргыздар түрк улуттарынын ичинен эң биринчилерден болуп жазуу жараткан эл экендиги, V кылымдын башталышында кыргыздардын 40 тамгалуу жазууну урунгандыгы тууралуу айткан, жазган ойлору илгерки көчмөн цивилизациябыздын жетишкендигинин далили. Академик Е.С. Малов «Түрктөрдүн Энесай жазмасы» (1952) аттуу эмгегинде Энесай таш эстеликтериндеги жазуулардын тилин байыркы кыргыз тили деп эсептеген. Кыскасы, жазуусу, алфавити болгондон кийин, демек, байыркы кыргыз-түрк (V-IX кылымдар) доорунда кыргыз мамлекетинде окутуу, агартуу практикасы, мектептер болгон деп айтышка негиздер бар. Ал эми IX кылымда Борбордук Азияда түзүлгөн кыргыздын улуу державасы эч убакта окутуусуз, билим берүүсүз, илим-билимсиз улуу держава болуп жашап тура алмак эмес. Башка элдер, мамлекеттер менен болгон активдүү дипломатиялык жана соода байланыштары кыргыздын улуу мамлекетин окутуу ишин жолго коюуга, өстүрүүгө, өнүктүрүүгө түрткөн. Өз мезгилинин шартына ылайык мектеп-байыркы кыргыз империясынын таянычы болгон. 1992-жылы «Мектеп» басмасынан чыккан «Кыргызская диаспора зарубежом» аттуу китептеги: «Энесай менен Тывада табылган 120дан ашуун байыркы кыргыз жазмасынын эстеликтерин эске алганда, элдин сабаты жогору болгон» деген жыйынтык бекер жерден эмес.

Бирок тарыхтын, жазмыштын өкүмү ушундай экен, акыры ошол байыркы кыргыздын улуу дөөлөтү да бир күнү кулап, тарыхтын сахнасынан кеткен. Улуу дөөлөт менен кошо илгерки Энесай жазмабыздын да ооматы бүтүп, колдонуудан калып, тарых түпкүрүнө житип унутулган. Бүгүнкү эгемендүүлүгүбүздүн учурунда байыркы жазмабызды сыймыктануу менен эсибизге тутуп, тарыхыбызды терең изилдеп жатабыз.

VII кылымда рун жазуусу менен билим алган кыргыз ажоосу Барсбек

Замандар өтүп, кийин элибиз араб жазмасын колдонууга өткөн. Биз мындан аркы сөздү соңку тарыхыбыздагы агартуунун таржымалынан баштамакчыбыз.

1830-жылдар: боз үйдө аарыдай ызылдаган балдар

Каардуу НКВД тарабынан ак жеринен түрмөгө камалган акын Молдо Багыш (1888–1937) тууралуу эскерип жатып, аксылык карыя Рыскул Озокеев «силер 1924-жылдан кыргыз жазмасы башталган деп жүрбөйсүңөрбү, ага мен кошулбайм, анткени мурда эле Молдо Нияз, Молдо Багыш, Жеңижок сыяктуулар ырларын өз кол жазмасы менен кагазга жазып келген» – дейт. Карыяныкы туура. Илгерки заманда тарыхый себептерден улам кыргыз аймагын сабатсыздыктын туманы каптап жатса да, эл-журтубуздун ичинде агартуу идеясынын чырагы ар дайым үлпүлдөп жанып келген. Калкыбыз «Билим-адамдын канаты» «Билимдүүгө дүйнө жарык, билимсизге дүйнө карангы» деген өндүү накыл кептерди бекеринен насааттап келген эмес.

Боз үйдөгү мектеп

Орус атуулу Л.Костенконун 1871-жылы «Кыргыздардын арасында кат билген сабаттуу адам жокко эсе» деп жазганы чындыкка туура келбейт (Л.Костенко. Средняя Азия и водворение в ней русской гражданственности.- Санкт-Петербург, 1971). Кыргыз илимдер академиясы тарабынан 1976–1980-жылдар аралыгында 5 жыл катары менен уюштурулган илимий экспедициянын убагында Кыргызстандагы тоолуу айылдардан, кыштактардан, калаалардан араб, фарсы, түрк, чагатай тилдериндеги XII- XVI жана XVIII –

XIX кылымдарга таандык 500гө жакын китептер, 200гө жакын кол жазмалар, көчүрмөлөр, көптөгөн иш кагаздары табылган. Бул факт кыргыздардын ичинде кат билген сабаттуу, окумал, китепкөй, билимгөй адамдардын ар качан болуп келгендигин айгинелейт. Мындай ойду 1785-жылы 23-августа орус падышачылыгына жазган Атаке баатырдын каты, кыргыз бийи Олжобайдын 1825-жылы, Шералы бийдин 1827-жылы Батыш Сибирь генерал-губернаторуна жазган каттары ж.б. жазма документтер ого бетер бекемдейт.

XIX кылымдын биринчи жарымында биздин көчмөн коомубузда аздап болсо да окутуу практикасы жашап тургандыгын фактылар күбөлөйт. XIX кылымдын 30-жылдарында Түркстан аймагына келген ангиялык саякатчы Д.Вуд кыргыздын мектебинен көргөн көрүнүштү мындайча сүрөттөп жазган: « Бир боз үйгө кирсек, улгайып калган молдо балдарды окутуп жаткан экен. Балдардын айрымдары тактага тамга жазганды үйрөнүп жатышат. А башкалары ошол эле учурда аарыдай ызылдашып, мукабасы майланышып, барактары жыртылган куран китептен тексттерди жатташууда» Илгери түндүк кыргызстан тараптагы журт башчылары, ири ак сөөк манаптар Кашкардан, Үрүмчүдөн, Кокондон, Бухарадан, Уфадан, Казакстан, Олуя-Атадан жалдап уйгур, өзбек, ногой молдолорду алдырышып, балдарга арип таанытып, окуу үйрөтүшкөн. Ушуга байланыштуу Ак-талаалык Атыкан карыянын Тоголок Молдо (Байымбет Абдрахманов) жөнүндө айткан бир сөзүн мисал катары кыстара өткөнүбүз жөндүү болор: «Илгертен кыргыз элинде ата-эне балдарын мусулманча окутуп адептүүлүккө, ыймандуулукка үйрөтүүнү биринчи парз деп эсептешээр эле. Ошол үчүн айрыкча бай манаптар алыстан, мисалы Кашкардан же Кокондон мударыз чоң молдолордон алып келип дегеле колунда барлар алды ат, арты жети-сегиз кой берип, бир топ жылга чейин окутуучу экен. Ал эми Байымбет болсо ошол манаптын балдарынын атын токуп бере коюп жамактап ырдап жүрүп, иши кылып эрке балдардын көнүлүнө жагып кошо окуп анын молдого берүүчү маянасын ошол балдар төлөп, жардамдашкан. Байымбет өзүнүн зээндүүлүгү менен эле эки, үч жылда окуп өздөштүрүп кеткен дешет». Арка кыргыздарынын өзүнүн ичинде четтен келген молдолордон окуп сабаты ачылгандар, жана ошондой эле Түркстандын шаарларындагы жана алыскы өлкөлөрдөгү медреселерден билим алган кишилер аз да болсо болгон.

Мисалы, XIX кылымдын 70-жылдарында Азербайжандын Шамеха деген шаарындагы жеке менчик мектептерде Ысык-Көлдөн Касымалы, Сары-Таштан Ибраим, Кызыл-Кыядан Искендер аттуу кыргыз балдар билим алышкандыгы жөнүндө Азербайжан илимпозу А.Жафарзаде маалымдайт (Караңыз: Русский язык в кыргызской школе, 1970, №5). Мына ушинтип сабаты ачылган адамдар өздөрү кайра айыл аралап бала – бакыраны окутууга аракеттенишкен.

Бир сөз менен айтканда Ала-тоо арасында «Боз үй мектептери» жашап келген. Ошондой «боз үй мектебине» биринчи жолу кантип баргандыгы жөнүндө эски интеллигент, айтылуу Бөрүбай Кененсарин минтип эскерген: «Атам мени 1903-жылы молдого берген экен. Айлыбызда Сыдык молдо деген, оң колунун манжасынын баары тубаса мукур болуп калган киши бар эле. Ошого күздүн күнү алып барды, молдонун боз үйүнө жыйырмадай бала чогулдук, алды 12–13 жашта, арты 7–8 жаштагы балдардын бардыгы досторкон көтөрүп, колунда бар кишилер 20–50 тыйындарын алып келип молдого беришти. Аталарыбыз, улам бирөө баласын колунан жетелеп келип, молдонун алдына чөктүшүртүп олтургузуп дасторкон жана тыйынын бергенден кийин, баары тең атайы жаттап алгандай «Молдоке, мына баламды алып келдим, эти сиздики, сөөгү меники, аябаңыз, жакшы окубаса жөн эле союңуз» деген сөздү айтышат» (Бөрүбай Кененсарин. Сага арнап. – Бишкек, 1998, 25-бет).

2. «Самарканд жылдыздарынын» Ош тарапка чачырап тийген жарыгы жана 17-кылымдагы Молдо Кыргыз медресеси

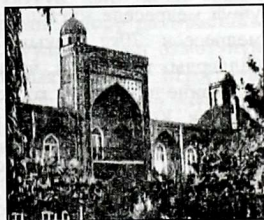
Ал эми Кыргызстандын түштүгүнө келсек, XIX кылымда бул аймактан чыккан акындардын көпчүлүгүнүн жанагы Рыскул Озокеев карыя айткандай, сабаттуу болгондугу, чыгармаларын кагазга түшүрүп, жаза билишкендиги бекер жеринен эмес. Мындай жагдайдын себебин бир жагынан түштүк чөлкөмүнүн өзбек аймагы менен илгертен тыгыз алака-катышта тургандыгы менен да түшүндүрсөк болот. Ал эми Түркстан цивилизациясынын чордондуу чөлкөмдөрүнөн болуп келген шаар-кыштактуу отурукташкан өзбек мамлекетинде билим берүүнүн, агартуунун илгертен учугу уланып

келаткан салты бар экендиги белгилүү. Тарыхый маалыматтарда камтылган X–XII-кылымдардагы Бухарадагы көптөгөн медреселерди, 15-кылымдагы Улукбектин Самаркандагы атактуу медресесин эле эске түшүрөлү. Падышалык Россиянын колонизатор генералдары Түркстанды багынтканда, бул аймакта, айрыкча Фергана өрөөнүндө медресе, мектептердин алар ойлогондогудан кыйла эле арбын экендигин көрүп, бир чети таңгалышкан. Бир мисал келтирип өтөлү. Маселен, «Обзор ферганский области за 1882 год» аттуу документтин маалыматында 1882-жылы Фергана областында 165 медресе, 1116 мектеп болгон. Эми XX кылымдын баш жагынан да мисал алып көрөлү. 1911-жылкы орус статистикасы боюнча жалпы эле Түркстанда 7000ден ашык медреселер жана мектептер болуп, аларда 6581 молдо эмгектенип, 100000 окуучу окуган. Бул окуу жайлардын басымдуу көпчүлүгү Фергана жана Самарканд областарында жайгашкан. Кыскасын айтканда, ошол кездеги Жети суу областына салыштырмалуу алганда, Фергана областындагы агартуу ишинин кыйла активдүүлүгү Түштүк Кыргызстандын аймагына өзүнүн жагымдуу таасирин тийгизген да, Ала-тоо мекендин бул чөлкөмүндө мусулман медреселери менен мектептери түндүктөгүгө караганда эртерээк ачылган.

Тарыхый жана элдик санжыра маалыматтарга караганда алгачкы медресе 17-кылымда Наманганда Кыргызбай аттуу кыргыз улутундагы адам тарабынан курулган. Бул жөнүндө Ала-букалык Калмурат Рыскултегин «Нурмолдо» аттуу китепке кирген «Нурмолдо жана биздин таржымалыбыз» деген макаласында мындай деп жазат: «Кыргызбай Аксыкентий кыйын чыгып, ата бабалары жайлаган Чанач, Миңжашар сайынан бир миң түп карагай кестирип устун, сарап, тосун, увасажуп, паштаң чаптырып туруп ат, төө, өгүз арабалар менен ташытып апарып, Наманган калаасына балаканалуу медресе имаратын курдурат. Кыргызбай чоң молдо болгондуктан медресесинин аты өзүнөн-өзү эле Молдо Кыргыз медресеси атыгып кетет. Молдо Кыргыз алда качан дүйнөдөн кайтса да ысымы өчпөйт, эл үчүн кылган эмгек унутулбайт ко! Наманган калаасынын коомчулугу мурдагынын дал өзүндөй эки кабат медресени бышкан кыш менен 1912-жыл кайра куруп, Молдо Кыргыз медресеси аталып, азыр да туру» (Караңыз: Нурмолдо. – Бишкек, 2003, 576-бет). Атактуу Нурмолдо акын 1840–50-жылдар аралыгында Намангандагы ушул

Молдо Кыргыз медресинде окуган жана кийин кайра өзү окуган медреседе мугалим-мударис болуп, сабак берип, бала окуткан. Аксылык Назармат Жайлообай уулунун айтымына караганда, медреседе Нурмолдо менен кошо Кернейчи, төкмө Устажолдош, Кыдыраалы манасчы дегендер окушкан экен (Ошондо, 521-бет). Молдо Кыргыз медресеси 3 кылым бою иштеп, кыргыздын далайлаган муундарын окутуп, сабаттуу, билимдүү кылып чыгарган. Нурмолдонун ырларындагы маалыматтарга караганда Молдо Кыргыз медресесин бүткөн кыргыздар Алымбек датканын медресесине келип, мударис болушкан экен.

Намангандагы бул кыргыз медресе өзүнүн курулган күнүнөн тарта кылымдарды аралап жашап, билим берүү жагынан чоң тажрыйба топтоп, Фергана өрөөнүндөгү өзүнчө бир абройлуу окуу жайына айланган. Наманган калаасында 17-кылымда ушул медресени негиздеген тарыхый улуу инсан Кыргызбай Молдо кыргыз элинин биринчи агартуучусу катары эсептелип, билим берүүнүн тарыхынан өзүнүн ардактуу ордун ээлеш керек деп ойлойбуз.

Молдо кыргыз медресесинин бүгүнкү көрүнүшү. Наманган ш.

Алымбек Датка

Билимдүү, илимдүү адам болгондуктан өз медресесинде сабак берип, улутташтарына билим чырагын жаккан Кыргызбайдын улуу тарыхый өрнөгүн ээрчип, кийин далай кыргыз балдары Ош, Аксы, Ала-бука аймактарына мечит-мектептерди ачышкан.

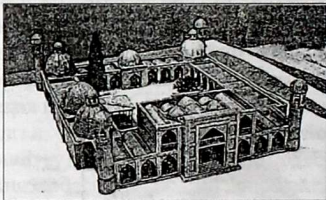
Өзбекстандын архивдик маалыматтары 1836–1860-жылдар аралыгында Ош шаарында Мухаммед байдын, Акжолбайдын, Халмырзабектин, Алымбек датканын медреселери ачылып, иштеп тургандыгын күбөлөйт. «Обзор Ферганской области за 1892 год» аттуу

документте 1890-жылы Ош уездинде 92 мектеп иштегендигин маалымдайт. Изилдөөчү М.Султанова архивдик маалыматтарга таянып мындай деп жазат: «Айтылуу алайлык Асан бийдин уулу Алымбек датка кийин дин исламдын жогорку дарстарын Бухара, Самаркандан алат. Алардын билими Алымбекке жугуп, арты кайырдуу болот. Алымбек 1860-жылы Ошко медресе курдурткан.

Медреседе эки мударис иштеп, 80–100дөн молдолор окуган. Алымбектин медресеси жылына 1600 сомдон киреше алып турган. Айрым маалыматтарга караганда Курманжан датка сабаттуу гана болбостон, элге жагымдуу ырларды да жазган. Алымбек датканын уулдары атасы салдырган медреседен окуп, аны бүткөндөн кийин ушул медреседе мугалим же башчы болуп иштеген. Алымбектин медресеси 70ке жакын жылдын ичинде жүздөгөн билимдүү балдарды тарбиялап чыгарып, түштүк кыргызстандын агартуу иштерине чоң салым кошкон». (Султанова М. 1850–1917-жылдагы Түштүк Кыргызстандын аймагындагы агартуу ишинин абалы.- Китепте: Материалы международной конференции.-Бишкек, КМПУнун басмасы,2002,164-бет).

Алымбек Датканын медресеси
1890-жылкы сүрөт

Алымбек Датканын медресеси
(Ж. Иманкуловдун реставрациясы)

Кыскасын айтканда, XIX кылымда жана XX кылымдын баш жактарында Ата журтубуздун түштүк тарабында мусулманча билим алам, окуйм-чокуйм деп умтулган адамга Ош, Фергананын агартуусу бир топ эле мүмкүнчүлүктөрдү түзүп турган.

3. «Боз үй мектебиндеги» схоластика, авторитаризм жана адептүүлүк

Анткен менен кыргыз жергесиндеги революциядан мурдагы мусулман мектептери араб тамгасын таанытып, сабат ачканы менен

негизинен ислам дини багытында болуп, молдолорду даярдоону көздөгөн, орусча айтканда, светский маанидеги, европалык нуктагы илим-билимди окутуудан ыраак турган мекемелер болучу. Айрыкча боз үйдөгү окутуу көбүнчө схоластикалык, догматикалык мүнөздө эле. Балдар араб, фарс тилиндеги диндик китептердин тексттерин маанисин түшүнбөй жаттап окууга аргасыз болушкан. Мындай жагдайды байкаган орус окумуштуусу А.И.Краснов XIX кылымдын 80-жылдары төмөнкүдөй деп жазган: «Дети учатся долго и без всякого понимания, все в слух перебивая друг друга, почему могометанская школа похожа на жужащий улей пчел» А.И. Красновдун жазганынын жөндүүлүгүн бир кезде ошол «Боз үй мектебинен» окуган окуучулардын өздөрү да ырастайт. Мүнөздүү мисал катары 1880-жылдарда туулган, совет өкмөтүнүн мезгилинде агартууга эмгек сиңирген карыя мугалим Мүсүралы Копобаевдин 1950-жылдардагы эскерүүсүнөн кыска бир үзүндүнү алдыңыздарга тарта өтөлү: «Сегиз жашымдан тартып айылдык диний окуудан, молдодон окудум. «Аптиек», «Куран», «Сополдияр», «Чаар китептердин» молдолор өздөрү түшүнбөгөн узун жадатма сүрөөлөрүн жаттатып башыбызды катырышчу. Карандай молдодон корккондугумдан мээ чарчаткан узак сүрөөлөрдү суудай жаттоого тырышчумун. Жөн гана жаттабай, мукам менен кырааттуу окуганды мажбур кылышчу». Китепте: Сасыкбаев С. Тандалган чыгармалар. – Фрунзе, 1977, 129-бет) ушундан улам бир кезде Молдо Кылыч: «чала чыккан башынан, Чаар китептен сабатым», – деп ырдаган эмеспи.

Молдолордун окутуусу догматикалуу гана эмес, авторитардуу да болгон. Ата-энелердин жанагындай «сөөгү меники, эти сеники» деп окууга бергени молдолордун чырагына ого бетер май тамызган. Молдолор балдарга каалашынча өкүм-зордук кылып, сабак билбей калса, же балалык кылып тентектик кылса окуучуну чыбык менен сабап жазалаган. «Эгер сүрөөнү чала жаттап, жаңылыш окучу болсок, молдодон «чыбык» жечүбүз. Молдонун чыбыгы аз келгенсип, калпасы да сабоочу» (Копобаев Мүсүралы). «Абдыкул деген бала бир демге алагды боло түшүп, бир арипти унутуп калды. Табалбай туруп калды. Молдо унчукпастан келип, жаакка колу менен тартып жиберди. «Баччагар, эмне үчүн окубайсың» деди. Абдыкул жаагын сыйпалап «мына муну унутуп калдым» деп жалооруду» (Бөрүбай Кененсарин).

1903-жылы боз үй мектебине барган алгачкы интеллигент Бөрүбай Кененсарин

Молдолор кээде «күнөө» кылган баланы чечиндирип алып, чыбык менен жону көгөрүп, канталап чыкканча сабаган учурлар сейрек эмес болгон. Молдолор бир жагынан баланын денесинин молдонун, же ата-эненин чыбыгы, муштуму тийип көгөргөн жерлери тиги дүйнөгө барганда жылдыз болуп нур чачып күйөт, кокус тозокко түшүп калса, отко күйбөйт деген диний ишенимде да болушкан экен. Кезегинде ушул мааниде молдолорго насаат берген методикалык диндик китептер да чыккандыгын фактылар күбөлөйт. Кыскасы, Талып молдо айткандай, «керегени басып көктөгөндөй» күчкө салган мындай мамилени молдолор ушундай «теория» менен да негиздөөгө үлгүрүшүптүр.

Боз үйдө окуучуну жазалоо

Эмесе, ушуга чейин жүрүп келген аңгемебиздин бөлүгүн жыйынтыктайлы. Эмне десек да, кандай баа берсек да курандын сүрөөлөрүн жаттатып, шарият жол-жоболорун насааттап, колдон келишинче диндик таалим-тарбия ыроолоп, ыймандуулукка үндөгөн, араб арибин таанытып, кат чийгенге көнүктүрүп, элементардык деңгээлдеги сабаттуулукка телчиктирген көчмө «Боз үй мектеби» тоо арасындагы сабатсыз караңгычылыктын фонунда өзүнчө бир табылга болгон десек болот.

Үстүртөн болсо да, мусулманчылык сабаттын «алиппесин» таалимдеген, сан жагынан анча арбын эмес ушул «Боз үй мектептерин» Ала-тоо аймагыбыздагы агартуунун алгачкы саамалыгы, биринчи тепкичи катары мүнөздөгүбүз келет.

4. Петербургга барып, «дудук» болгон ысык-көлдүк Кыдыр аке жана кыргыз ой жүгүртүүсүнүн жаңы багыты

Ала-тоодогу агартуунун мына ушул диндик багыттагы тенденциясы менен катар эле, XIX кылымдын аяк жактарында жана XX кылымдын башында дагы бир, экинчи жаңы билим берүү тенденциясы жаралып, акырындап өз укугун турмушка ашыра баштаган. Бул жаңы агымдын жана анын практикасын улуттук агартуубуздун өзүнүн багыт-мазмуну боюнча экинчи тепкичке көтөрүлүп чыга башташы катары кабыл алсак болот. Эмне үчүн? Кеп мына мында. Бирок сөздү мындайраактан баштайлы.

Маселенин ары терең жактардагы төркүнүнө баам салып көрсөк.

XIX кылымдын экинчи жарымында патриархалдык-феодалдык Орто Азия капиталисттик Россия менен, анын күчтүү куралдуу армиясы менен кагылышып, жеңилүүгө, колонияга айланууга кирептер болгон эле. Шаарларды салган, завод, фабрикаларды курган, техника жасаган кубаттуу орус державасынан жеңилүү ызасы, ага көз каранды болуу тагдыры түркстандыктардын көзүн бир топ эле ачып койгон. Бөлөк цивилизациянын өкүлдөрү менен бетме-бет келүү, алар менен бир мамлекет болуп аралаш жашоо, алардын мектебине, россиялыктардын чарба жүргүзүү ыкмаларына, башкаруу тартибине, өзгөчөлүү жашоо стилине, жүрүм-турум манерасына, ойлоо образына түздөн-түз күбө болуу көчмөн адамды ойготуп, ой жүгүртүүгө, рефлексияга түрттү. Өйдөрөөк деңгээлде турган башка цивилизациянын өрнөктөрүн көрүп, ал жак менен бул жакты салыштырып ойлонгон көчмөн адамдын аң сезим дүйнөсүндө өзүнүн абалына канааттанбоочулук, эки анжы болуу, өз ичинде карама-каршылыктуу ойлорго кабылуу, өзү жашаган чөйрөнүн ал-ахыбалына нааразы болуу, караңгычылыкка, сабатсыздыкка өкүнүү, тегерекке сын көз менен кароо, абалдан чыгуунун жолдорун издөө сыяктуу жаңы жышаналар пайда болду.

1913-жылы романовдордун падышалык бийлигинин 300 жылдык мааракесине жети суу губерниясынан өкүл болуп Петербург шаарына барган Ысык-көлдүк Байсары уулу Кыдыр акенин тойдон кайтып келгенден кийинки күйүп-башып өкүнүп айткан сөздөрүнө кулак төшөйлү: «Бөтөн эл, бөтөн жерди көргөнүмдө өз ичимден – ээ

биз жалкоо келип, кандай жашашты билбейт турбайбызбы, жерди сүйбөйт турбайбызбы, деп кейип калдым. Биздин кыргыз аттын кашкасындай болсо орус эли анын түгүндөй экенине өзүм күбө болдум, алар менен алакада, жакшы санаалашта туруп, ынтымакты чындабасак, өзүбүз эле кыйналып калаарыбызга көзүм жетти. Ар бир калааларында кийим-кечек, идиш-аяк чыгарган зооттору айрыкча кызыктырды. Аттиң! Бизде анын бири да жок экен. Эптеп жан багып жүргөнүбүзгө сүйүнгөн карапайым калк экенбиз да. Ак падышанын ак сарайына барганда кичиргенимди айтпа, же бир ооз тил билсемчи? Топ арпада бир буудай болуп, топ казак, орустардын арасындагы мен маселеси бүткөнчө дудуктай отурам» (китепте: Кыдыр аке. – Бишкек, 1993, 36-бет). Ал эми 1875-жылы туулган, 1914-жылы Уфадан чыгарган «Тарих кыргыз Шадмания» деген китебинде Осмоналы Сыдыков минтип толкунданып ой жүгүртөт:

«Басмакана жана бар китеп баскан.

Өнөр менен ушуларды адам тапкан.

Жалгыз ак казак-кыргыз карап жаткан

Катардан калып калдык наадандыктан,

Не керек мынча жатыш, ай, ай тууган!

Акылдуулар ойлонуп шаар салган.

Ар ишин ирээттеп куруп алган.

Үмүтү жок жалкоо кыргыз

Тоо башынан орун алган

Ар өнөрдөн куру калган».

Осмоналы Сыдыков

Эми дагы бир аз аялдап, 1907–1911-жылдарда Токмокто татар мектебинде окуп жүргөн кыргыз баланын ой толгоосуна да көңүл буруп өтөлү: «Кытай Кокондон бери соодагерлер, көпөстөр келип, кайнап турган Токмок шаарында окуп дегендей, көптү да көрдүм, эми, акыл-эс, ой-жүгүртүүм да башкача. «Эмне үчүн кыргыздар отурукташып, кыштактар, шаарлар, мектептер курушкан эмес?... Эмне үчүн кыргыздын окуусу, жазуусу, мектеби жок?...» дегендей, ой толкундарына чөмүлчү болдум». (М. Копобаевдин эскерүүсүнөн).

Бул келтирилген фактылар россиялык цивилизациянын таасири астында кыргыз инсандарында улуттук өзүн өзү аңдап түшүнүүнүн, улуттук ар намыстын, ардануунун ойгоно баштагандыгына күбө өтүп турат. Мына ушундай кырдаалда кээ бир алысты көргөн акылгөй адамдар найза, чокмор көтөргөн, кылыч байланган жоокерчилик замандын доору бүткөндүгүн, эми мындан ары карай кыргыз баласы башка калктарга агартуу, илим-билим аркылуу гана тең ата боло аларлыгын жана каяша кыла аларлыгын, билек жирей албаганды билим жерерин алдыртан туюнушкан. Ал эми алдыңкы калктардай болуп илим-билим жолунда өнүгүү мектеп аркылуу гана жүзөгө ашаары, башка жол жок экени, түшүнгөн, ойлонгон кыргыз үчүн бир топ эле айкын болуп калган. Ошону менен катар эле мындан ары мектеп деген нерсе, кандай кейипте болот, андагы окуу дегенибиз кандай багытта болуусу лаазым деген маселе да, кыргыз коомунун алдыңкы акыл-эсин түйшөлтө баштайт. Буржуазиялык, капиталисттик Россиянын жетишкендиктеринин мисалынан улам бир нерсе айкыныраак аңдала баштаган. Бул – «Боз үй мектебинде» жалаң куран менен «чаар китепти» – жаттап, дин исламды окуунун, жалгыз кожо-молдолукту үйрөнүүнүн жетишсиздиги. Мына ушудан улам ошол эле аалым Осмоналы Сыдыков жанагы аталып өткөн китебинде моминтип ойлонуп – толгонуп турат:

«Илим-билимдүү болуп, улутун сактоо керек. Илимдүү болуу-жалгыз намаз окуп, орозо кармоо эмес. Замандын акыбалынан кабардар болуу лаазым. Кыргызда наадандыктын доору жүргөн себептүү жакшы Молдо чыкпайт. Кыргыздын кордуктан башы чыгар эмес. Илим-билим жок. Адамды кордуктан куткара турган жалгыз гана илим». Ал эми айтылуу Жумгалдан чыккан, 1828-жылы туулган даанышман Байзак Тооке уулу XIX кылымдын аягында эл-журтка мыйдайча үгүт жүргүзгөн: «Отурукташа баштагыла, дыйканчылыкка оогула, мал бир эле жуттук. Колдон келсе мектеп кургула, балдарыбыз орустун тилин, илимин, өнөрүн үйрөн-сүн» (А. Молдалиев. Байзак баатыр, Бишкек, 1997, 66- б). Демек, кыргыздын аладыңкы акыл-эси светский билимдин керекчилиги жөнүндө, дин мектебине караганда, илим-билим мектебинин артыкчылыгы тууралуу ойлоно баштаган. Албетте, мындай ойлонушка бир жагынан падышалык колониализм доорунда орус, украин келгиндеринин балдары үчүн кыргыз жергесинде 1870-жылдардан тарта ачыла баштаган орус,

орус-тузем жана 1880-жылдан тарта Ала-тоодо пайда болгон татар мектептеринин өрнөктөрү түрткү болбой койбогон. Революцияга чейинки доорду көргөн жогорудагы Мүсүралы Копобаев 1906-жылы Чүйлүк Бозой уулу Сасыкбай аттуу адамдын элдин балдары ногойчо, түркчө, орусча окушуп, тилмеч, төрө, адвокат, писер болгондо, биздин балдар боло албайт бекен? Колдон келсе балдарды ногойчо эмес, орусча окутабыз» деп туугандарына акыл салып, демилге көтөргөндүгүн эскерген. Дегеле, Россия империясынын амирине биротоло карап, бир өлкөнүн граждандары катары орус калкынын өкүлдөрү менен бир түндүктүн алдында жашап калган чакта кыргыздардын арасында балдарды орусча окутууга умтулуу тенденциясы жандангандыгын тарыхый-архивдик материалдар тастыктайт. Кыргыздар орус тилине замандын жаңы тартибине аралашуу үчүн турмуштук зарылдык катары караган. Агартуу кызматкери В.П. Ровнягин «Семиречинские областные ведомости» деген газетага «Киргизы массаами изъявляют желание учиться по-русски, но Токмакская русско-туземная школа, не имея свободных мест не может удовлетворить этого желания» деп жазгандыгынын өзү эле көп нерсени айтып турат. 1901-жылы Пишпек уездинин 26 болуштугунан бир нече миң кыргыздар чогулуп чукул курултай өткөрүшкөн. Курултай балдарды орусча сабатка үйрөтүүнү көздөп, уездик акимчиликтен Пишпек шаардык училищанын алдында кыргыз өспүрүмдөрү үчүн 150 орундук интернатты курууну суранып, каражатты жергиликтүү эл төлөй тургандыгын билдирген. Бул жөнүндө 1902-жылы 21-июлда «Туркестанские ведомости» басылмасы жазып чыккан.

5. Ала-Тоого Ушинский менен Пушкиндин келиши же совет бийлиги 20-жылдарда кимдерге таянган?

Бирок колониалдык бийликтин жергиликтүү калкка карата «Койнунда котур ташы» болгондугу бүгүн кимге маалым эмес. Падышалык акимчилик өзүнүн астыртан тутунган принципбинде жергиликтүү элдердин каалоо-тилектерин орундатууну, аларга илим-билим эшигин кенен-кесир ачууну дегеле көздөгөн эмес. Эгер билимдин эшигин ачкан болсо, анда бул иш төмөндөгүдөй

максаттарды көздөп жүзөгө ашырылган: Биринчи чоң максат, жергиликтүү калкты орусташтыруу жана ассимиляциялоо болгон.

Буга далил катары маселен, падышачылык Россиянын агартуу министри Д.А. Толстойдун XIX кылымдын аягында өзүнүн официалдуу буйруктарынын биринде эмне деп жазгандыгына көңүл буруп көрөлү: «Биздин мекенибиздин чегинде жашаган каны, тукуму бөлөк (инородцы) элдерге билим берүүнүн түпкү максаты аларды орусташтыруу жана ассимиляциялоо болуш керек экендиги талашсыз нерсе» (Социалистический путь культурного прогресса отсталых народов. – Алма-Ата, 1967. 63-бет)

Экинчи максат-колониалдык бийликтин өндүрүштүк-чарбалык, башкаруу кызыкчылыктары үчүн тилмечтерди, писарь-секретарларды, майда-барат чиновниктерди жана башка керектүү жөнөкөй кызматчы-персоналдарды, тейлөөчүлөрдү, функционерлерди даярдоо эле. Айта кете турган нерсе, ошо кездеги документтер колониалдык саясатчылардын башка түрк-мусулман региондорундагы пантюркисттик, панисламисттик агымдарга кыргыздардын көнүлкөш экендиги, кыргыз чөлкөмүндө конфессионалдык мектептердин дээрлик аздыгы, терең тамырлаган исламдык ишеним-салттардын көрүнбөгөндүгү тоолуктардын бат орусташышына жана ассимиляция болушуна жакшы өбөлгө болот деп эсептешкендигин күбөлөйт.

Кыскасын айтканда, Октябрь төнкөрүшүнө чейин кыргыз аймагынын түндүгү менен түштүгүндө, шаарларда, райондордо ачылып иштеген 20га жакын орус-тузем мектептери мына ушундай мүдөөлөр менен ишке чегилген. Орус-тузем башталгыч мектептеринин өзгөчөлүгү, жергиликтүү калктардын балдары үчүн ачылган жана аларда орус тилинде европалык мүнөздөгү билим берүү менен катар дин ислам окуусу да үйрөнүлгөн. Окуучулар бир мектептин ичинде орус класстан мусулман класска, мусулман класстан кайра орус класска өтүшүп, бирде молдодон, бирде орус

Заир Кыдырбаев,
орус-тузем мектебинин
бүтүрчүүсү

А. Осмонбеков,
орус-тузем мектебинин
бүтүрчүүсү

мугалиминен сабак алып окушкан. Орус тили сабагы милдеттүү предмет болгон. Биринчи орус-тузем мектеби 1884-жылы Токмок уездиндеги Караконуз кыштагында ачылып, архив маалыматы боюнча адегенде анда 20 дунган бала, 3 кыргыз бала окуган. Ушул типтеги мектеп 1886-жылы Ош калаасында да ачылган. Ошентип, жер-жерлерде кичинеден ачылып отуруп орус-тузем мектеби акыры алыскы Атбашы өрөөнүнөн да турук алган. Илим-билимден көзү каткан кыргыз эли адегенде чоочуркай карашса да, бара бара балдарын орус-тузем мектептерине чоң куштарлык менен берген. А түгүл ата-энелер аталган мектептердин алдында орус тилин үйрөнүү боюнча чондор үчүн кечки курстарды ачууну да өтүнүшүп, бул суранычтарынын орундалышына да жетишип турушкан. Аталган мектептерде кыргыз балдар өзбек, уйгур, татар, дунган, жана башка улуттардын балдары менен аралаш, кээ бир орус балдар менен да бирге окушкан. Шартка жараша орус-тузем мектептеринде орус кембагалдарынын балдары да окуй турган. Белгилеп кете турган нерсе маалымат боюнча бир эле Пишпек, Пржевальский уездеринин орус-тузем мектептеринде 1916-жылдын 1-январына карата 570 окуучу окуп, анын 528 окуучусу жергиликтүү калктын балдары болгон (бул жөнүндө караңыз: А.Э. Измайлов. Очерки по истории советской школы за 40 лет. – Фрунзе, 1957, 31–32-беттер). Анткен менен орус-тузем-мектептеринин материалдык жагы, окуу-педагогикалык базасы чеке жылытарлык болгон эмес. Абал-жагдайы өп-чап болгон. Окуу кыйын болгондуктан окуучулар кээде тарап кетип, кайра чогулган учурлар да болуп турган. Окууну бүтпөй орто жолдон таштап кеткендер да сейрек эмес эле. Сөздүктөр жок болгондуктан орус мугалимдин тилин балдар түшүнбөй, балдардын тилин мугалимдер түшүнбөй, тиешелүү окуу куралдары жетишпей окуу процесси кыйынчылыктар менен жүргөн. Бул мектептерди каржылоо түйшүгүн колониалдык бийлик бир жагынан жергиликтүүлөрдүн мойнуна жүктөп койгон экен. Падышалык администрация мусулманчылык калкынын балдарына мыкты билим алышка шарт түзүү жөнүндө кайдан ойлонсун. Тескерисинче, ал туземецтердин маданий деңгээлинин көтөрүлүшүнөн дайыма чочулап турган. Колонизаторлор кыргыздар башталгыч деңгээлде элементардык билим алышса жетиштүү деп эсептешкен.

Ошондой болсо да, тарыхый жагынан жалпы алганда, орус-тузем мектептери кыргыздардын тагдырында прогрессивдүү роль ойногон. Түпкү көздөгөн максаты бөлөкчө экендигине карабай, бул мектептер кыргыз чөлкөмүндөгү светский багыттагы алгачкы агартуу ишине өзүнүн баалуу салымын кошкон. Динден башка да, биринчи мертебе арифметика, география, тарых, орус тили, черчение, табият таануу өндүү предметтерди колдон келишинче окутуп азбы-көпбү европалык нуктагы илим-билим таанытып, чоң дүйнөгө эшик ачып, ала-тоолук көчмөн журтка мурда билбеген жаңылыктарды тартуулаган. «Атаандашыңды жеңем десең балаңды окут» дегендей орус-тузем мектептерин бүткөн орусча сабаттуу балдар аркылуу кыргыз элинин аз да болсо мүмкүнчүлүгү кеңиген.

Айтмакчы, ушул орус-тузем мектептеринен революциядан мурда окуган калкыбыздын урпактары кийин совет бийлигинин алгачкы жылдарында чоң иштерге жарап берген. Алардын сабаттуулугу, билимдүүлүгү ошо кезде алтынга алмашкыс мүлк катары 20–30-жылдардагы кыйын-кезең мезгилде керектелди. Советтик кыргыз мамлекетүүлүгүн негиздөөгө, түптөөгө, өстүрүүгө зор салым кошушкан биринчи улуттук ишмерлерибиз И.Арабаев Ю. Абдрахманов, А.Сыдыков, Т. Айтматов, И.Айдарбеков, Б.Исакеевдер кыргыз кызыл аскерлеринин тунгуч командири Арстаналы Осмонбеков ошол орус-тузем мектептеринин бүтүрүүчүлөрү болушкан. Кыргыздын алысты ойлогон илгерки акылгөй инсандарынын орустун илимин, тилин, өнөрүн үйрөнүү керек деген кеңеш-насааттары, акыры, өзүн практикада актап, болочок турмуш менен байланышкан көрөгөч ой экендигин айкындаган.

6. Орус-украин келгиндеринин мектептери жана Токчоро Жолдошевдин «Шордуу Софиясы» же Абдыкерим Сыдыков кайсы «уядан» учуп чыккан?

Европалык мүнөздөгү агартуунун баштапкы саамалыктары жөнүндө сөз жүргөндө революцияга чейинки кыргызстандагы таза орус мектептерин айланып өтүү мүмкүн эмес. 1860-жылдардан тарта россиянын европалык бөлүгүнөн жана сибирь аймагынан

кыргыз жергесине карай орус, украин улутундагылардын миграциясы башталып, ал бара, бара күч алгандыгы белгилүү. Ошентип, тарыхчы Г.К.Кронгардттын изилдөөсүнүн жыйынтыктарына таянып айтканда, 1914–жылга карата Кыргызстандын аймагында 110 орус кыштактары пайда болуп, аларда жашаган келгиндкрдин саны 122миңге жакын кишини түзгөн. Мына ушул мигранттардын чоң контингентине билим берүү, аларды агартып-көгөртүү падышалык бийликтин милдети эле. 1879-жылы россиянын агартуу министрлиги тарабынан Түркстан генерал-губернаторуна Түркстан крайындагы орус калкынын балдарын сөзсүз түрдө окутуу жөнүндө атайын циркуяр жөнөтүлгөн. Ага чейин жергиликтүү колониалдык акимчилик тарабынан биринчи приходдук орус мектеби 1870-жылы Токмокто ачылган болучу. Октябрь төңкөрүшүнүн алдында келгиндердин ар бир кыштагында приходдук, диний приходдук мектептер, 1–2 класстык, 3–4 класстык училищалар иштеп турган. Пишпек жана Пржевальский шаарларында орусча айыл-чарба мектептери, эркектердин жана кыздардын гимназиялары, училищалары иштеген. Уездик шаарлардагы гимназияларда көбүнчө орус чиновниктеринин жана көпөстөрүнүн балдары окуган. Окуу планынан милдеттүү түрдө орун алган «закон божи» деген сабакты эсепке албаганда, орус училищаларында, гимназияларында билим берүү светский мүнөздө эле. Орус мектептеринде кыргыз балдар, кыздардын окуган учурлары да сейрек эмес. Маселен, 1998-жылы Сокулуктагы орус приходдук мектебинде окуган 58 окуучунун 15и кыргыз балдар болгон. Ал эми 1899-жылдын 1-январына карата түзүлгөн документте Пишпектеги эки класстык училишасында жергиликтүү калктын 22 баласы, Пржевальскидеги эки класстык училищада 9 кыргыз бала окугандыгы маалымдалат. 1914–1915-окуу жылына тиешелүү архивдик маалымат Пишпектеги эки класстык кыздар училишасында 3 кыргыз кыз окугандыгы айтылса, 1917-жылдын 1-январына карата жазылган отчетто ушул эле калаадагы бир класстык приходдук училищада түпкү калктын 9 кызы окугандыгы билдирилет. 1994-жылы Пржевальскидеги эки класстык орусча училищада окуган окуучулардын 25и кыргыз балдар болгон. Жогорураак деңгээлде билим берген шаардын эркектер жана кыздар гимназияларында сейрек болсо да кыргыздар окуган. 1917-жылы Пишпектеги кыздар гимназиясында окуган 191

кыздын 11и кыргыз кыздар экен. Ошондой эле, архивдик малымат 1913–14-окуу жылында Пишпек эркектер гимназиясына 2 кыргыз бала кабыл алынгандыгын тастыктап турат.

Кожомурат Сарыкулаков,
орус гимназиясынын
мектебинин бүтүрчүсү

Орус мектептери жөнүндө кеп болуп жатканда төмөнкү фактыны да айта кетүү керек. 1868-жылы Верныйдагы (азыркы Алма-Атада) орусча гимназиянын алдында оокаттуу кыргыздардын балдары үчүн атайы пансион ачылган. Бул пансиондо (интернат деген мааниде) балдарды гимназияга өтүү үчүн даярдашкан. Верныйдагы ушул гимназияны совет бийлиги үчүн күрөштүн белгилүү каармандарынын бири Кожомурат Сарыкулаков 1911-жылы күмүш медал менен аяктаган.

Бул гимназияны Михаил Васильевич Фрунзе, кыргыздын даңктуу уулу Абдыкерим Сыдыков да бүтүргөн. Бирок пансиондо даярдоо курсунда окуган кыргыз балдардын баары эле гимназияга өтө берген эмес. Көпчүлүгү экзаменден кулап, үйлөрүнө кайра кайтып келчү.

Анын үстүнө алыстагы пансионду кыргыздын эсебинен кармап туруу да кыйын эле. Ушул жагдайдан улам Пишпек уездинин кыргыздары чогулуп, Верный калаасындагыдай орусча гимназияны Пишпекте ачууну туура көрүшүп бул зарыл маселени чечип берүүнү суранып, уездик бийликке кайрылышкан. Гимназиянын имаратын куруунун чыгымын толук бойдон кыргыздар мойнуна ала турган болгон. Ошентип, акыры 1912-жылы кыргыздар эңсеген эркектер гимназиясы тоолуктар топтогон 100000 сом каражатка (ал кезде бир кой 2 сом болгонун эске түшүрсөк, бул аябагандай чоң сумма эмеспи) тургузулуп, ишке киришкен. Бирок тилекке каршы, 30524 боз үйдөн чогулган өйдөкү акча каражатын ойлоп койбой кыргыздардын эмгегин, үмүт-тилегин тепсеп, шаардык колониалдык бийлик төбөлдөрү курулган гимназияны өз кызыкчылыктары үчүн пайдаланып, окуу жайында дээрлик орус балдар окуп калган. Кирүү экзамендерин атайылап татаалдантишып 1913–14-окуу жылында гана 2 кыргыз баланы араң кабыл алышкан. Колонизатор

чиновниктердин мындай кордогон мамилесине катуу теригишип, кыргыздар Түркстан генерал-губернаторуна арыз жазышкан. Бирок ал арыздан эч кандай натыйжа чыккан эмес. Кыргыздардын жогорураак деңгээлде сапаттуу билим алышын колониалдык бийликтин принцибинде каалабагандыгын карапайым калк кайдан билсин.

Калаадан орусча билим алган кыргыз кыздарынын алыскы тоо арасына баргандагы турмуш-тагдыры да оңой-олтон болгон эмес. Пишпектин орус мектебин 1914-жылы бүткөн Алымкулова Сапия аттуу кызды Суусамырлык Түркмөн деген чоң соодагер бай келин кылып алат. Сапиянын 1916-жылкы үркүн учурунда ак желек көтөрүп, падышылык жазалоочу аскердин командиринин алдынан чыгып, орусча таптак сүйлөп, жергиликтүү журтту жазалоодон сактап калгандыгы эл ичинде тарых болуп айтылып келет. Революция жеңгенден кийин Сапия Суусамырда агартуу ишине активдүү киришет. Сапиянын тыным билбей тышта мектеп деп жүгүрүп жүргөнү, ачык-айрым орус сымал мүнөзү, келечекке умтулгандыгы тоо арасынан чыкпаган караңгы күйөөгө жакпайт. Акыры жубайлардын ортосунда чоң чыр чыгат. Сапия кетем дейт. Мына кетсен деп күйөөсү Сулайманкул Сапиянын мурдун бычак менен кесип салган. 1921-жылы Суусамырга сабат ачуу боюнча иш сапарга барган кыргыздын тунгуч адабий сынчысы Токчоро Жолдошев жергиликтүү элден бул кайгылуу окуяны угуп, кийин Пишпекке кайтып келген соң «Шордуу София» (Сапияны ушинтип атаган) деген макала жазып, казактын «тилчи» аттуу газетасына (1922-жыл 29-декабрь) жарыялаган. Биринчи жолу орусча билим алган кыргыз кызы суусамырда ушундай драмага туш болгон. Кеңири караганда Сапия менен Сулайманкулдун ортосундагы конфликтти тоо арасында патриархалдык-феодалдык психология менен турмуштун жаңы тенденциясынын ортосундагы кагылыш катары чечмелесек туура болор.

Орус мектептерге байланыштуудагы бир жагдай гатоктолуузарыл. Колониалдык бийликтин атайын буйругу менен Кыргызстандын түндүгүндө түпкү калктын балдары үчүн 3–4-жылдык баштапкы айыл-чарба мектептери ачылгандагы белгилүү. Пржевальскидеги айыл-чарба мектеби 1888-жылкы Сентябрьда ачылып, алгач ирет ага 11 кыргыз бала кабыл алынган. 1889-жылы окуучулардын

саны 18ке жеткен. Эреже боюнча мектепке 11 жаштан 19 жашка чейинки балдар кабыл алынган. Айыл чарба мектебинде орус тили баш болуп, жалпы билим берүүчү предметтер окутулуп, бирок эң негизги көңүл айыл-чарба кесиптерине бурулган. Пишпекте ушундай мектеп 1890-жылы ачылып, адегенде ал кыргыз бакчылык мектеби деп аталган. Бул мектепти адепки жылдарда бакчылык боюнча чоң адис, окумуштуу А.М. Фетисов жетектеген. Айыл-чарба мектептеринин негизги саксаты өндүрүштүн муктаждыктары үчүн түпкү калктын өкүлдөрүнөн сабаттуу жумушчуларды даярдоо болгон. Практикалык сабактар үчүн мектептердин мастерскойлору цехтери, тажрыйба талаалары болгон. Кыргыз балдар талаачылык, бакчылык, токойчулук, устачылык, малчылык, аарычылык, сугатчылык, бакчачылык өнөрлөрүнүн элементардык негиздерин теориялык жана практикалык жактан үйрөнүшкөн. Окуу оор болсо да, айыл-чарба кесиптеринин негиздерин үйрөткөн аталган мектептер көчмөн кыргыз калкы үчүн учурунда прогрессивдүү көрүнүш болгон. Бул мектептин окуп билим алган кыргыз балдар кийин үйрөнгөн өнөрлөрүн турмушка колдонушуп, айланасындагыларга өрнөк көрсөтүшкөн. 1909-жылы Пишпек уездинде аары чарбачылыгы бар 17 кыргыз үй-бүлөсүнүн арасында айыл чарба мектебин бүткөндөр да бар эле. Орус кыштактарындагы дыйканчылык, бөлөкчө чарбачылык жана Пржевальскидеги айыл-чарба мектебиндеги бакчылыктын практикасы ыссык-көлдүк Чыныбай деген адамга чоң таасир кылган. Чыныбай жөнүндө Тыныбек уулу Актан мындайча эскерүү жазып калтырган: «Николай заманында Чыныбай кыргыз элинин маданияттуу кишисинин бири болгон. Анткени кыргыз элинде андан мурда бак тигип тал, терек, өрүк, алма, карагат шабдоол жана башка өсүмдүктөрдү өстүрүп пайдаланган киши жок эле. Балчелек орнотуп, машинелерди урунган кыргыз киши жок болучу. Кашкардан, Ирбеттен коен алып келип, чер-токойлордон бугу, марал, Кырымдан куландарды кармап келип, багып өстүргөн Чыныбай гана болгон». (Актан Тыныбек уулу. – Бишкек, 1991, 275-бет.).

Жыйынтыктап айтканда, кыргызстандагы орус мектептери негизи келгин калк үчүн болсо да, жогоруда көрүнгөндөй, көчмөн калктын балдарына да шарапаты тийген. Кыргыздарды да агартууга катышкан. Тоолук балдарга жаңы өнөрлөрдү үйрөтүп, европалык

билимге, цивилизацияга аралаштырган. Орус кыштактарынын, орус мектептеринин муктаждыктары үчүн россиядан кыргыз аймагына түркүн китептер, газеталар, журналдар агылып келип, китепканалар пайда болуп, китеп дүкөндөрү уюштурулган. Маселен, 1902-жылы Пржевальскиде акысыз ачык элдик орус китепканасы ачылган. Архивдик маалымат боюнча бул китепкана «Вестник европа», «Исторический вестник», «Русское богатство», «Русская мысль», «Вестник воспитания», «Новое время», «Русские ведомости», «Туркестанские ведомости», «Русское слово», «Туркестанская краевая газета» деген сыяктуу газета, журналдарды алып турган. Тарыхчы С.Данияровдун жазганы боюнча бул китепкананын кызматынан орус тилин билген кыргыздар, орус жана орус-тузем мектептеринде окуган кыргыз балдар да пайдаланып турушкан.

Мына ушинтип, бүтүндөй алганда, орус мектептеринин практикасы, алардын жашоосуна байланышкан жалпы атмосфера, жалпы кызмат көчмөн кыргыз коомуна маданий жактан оң таасирин тийгизип, анын билим цензинин аз да болсо өйдөлөшүнө түрткү берген. Өз кезегинде кыргыз жамаатындагы бул өңдүү прогрессивдүү жышаан-жылыштарды падышалык басма сөз туура байкаган: «В настоящее время уже имеется среди туземного населения много лиц, знающих русский язык, не только говорящих и писать» (Туркестанские ведомости, 1902, 29-август).

Абдыкерим Сыдыков,
орус гимназиясынын мектебинин
бүтүрчүсү

7. Алатоодогу «Усули жадид» мектептери жана татарлардын артынан колониалдык империянын жүргүзгөн жашыруун көзөмөлү

Татар улутунун өкүлдөрү Ала-тоо аймагында Кыргызстан Россиянын курамында кире электе эле пайда болгон. Бирок татарлардын кыргыз крайына миграциясы россиялык армия

түркстанды толук караткандан кийин активдешкен. Падышалык бийлик борбордук россиядан орус, украиндер менен кошо Түркстанга аздап болсо да татарларды да көчүргөн. Адегенде татарлар солдат, офицер, тилмеч, катары падышалык армия менен да кошо келген. Тарыхый изилдөөлөрдүн берген маалыматына караганда, Кокон хандыгы кулатылгандан кийин Казан, Уфа, Оренбург, Тобольский, Петропавловский уездери, Верный, Олуя Ата калаалары тараптан Кыргызстанды татарлардын чоң толкуну каптаган. Алардын арасында Крымда, Волга боюнда исламдын туусу астында жалпы түрк-мусулмандардын биригүүсү идеясын көтөргөн уюмдардан келген татар –ногой миссионерлери да аз эмес болгон. Падышалык империянын аймагындагы мусулман калктарынын балдар, кыздарынын ар бирине башталгыч билим берүү маселесин көтөргөн, 1906-жылы Нижний-Новгороддо болгон бүткүл россиялык мусулмандардын съездинен кийин агартуу мүдөөлөрүн көздөгөн татар, башкыр жарандарынын кыргыз менен казактын ичине арбын келгендиги да бизге белгилүү.

Татар мектептери түндүк Кыргызстанда 1870-жылдардын аягынан тарта ачыла баштаган болучу. Д. Айтмамбетов Казакстандын архивдеринин маалыматтарына таянып, 1880-жылы Пржевальскиде жана анын жакабелинде 1 татар мектеби, 1 өзбек мектеби, 2 дунган мектеби – баардыгы 4 мектеп болгондугун, аларда жалпы алганда 111 бала окугандыгын, 1908-жылы бул чөлкөмдө татар, өзбек мектептеринин саны 14 кө жеткенин, аларда баардыгы болуп 500гө жакын балдар билим алгандыгын, мунун ичинен 420га жакыны эркек, 80ге жакыны кыз экендигин, ушундай эле татар, өзбек мектептеринин саны 1910-жылы Пишпекте 16 га жеткендигин жазат (караңыз: Д. Айтмамбетов. Дореволюционные школы киргизии. – Фрунзе 1961, 12-13-беттер). Бул мектептерден көптөгөн кыргыз балдар окуп билим алышкан. Ушул жерден бир нерсени кыстарып айта өтөлү. Өйдөдөгү дунган мектебинин фактысы дунгандардын тарыхый жактан чыйралган, уюшкан эл экенин күбөлөйт. Дунгандар өздөрү кытайдан 1877-жылы кыргыз жергесине ач-жылаңач качып келишсе да, үч жылдан кийин эле мектеп уюштуруп алышканын карабайсыңбы. Ошол эле 1880-жылы көл башындагы «Ирдык» дунган айылындагы мектепте 50 бала окуп жатат. Жогоруда жазылгандай, биринчи орус-тузем мектеби да 1884-

жылы Караконуздагы дунган кыштагында ачылып отурат. 1897-жылы В. Вышпольскийдин «в Иссик-Кульском уезде дунгане почти все грамотны, только по-китайски» деп жазганы да биз үчүн кызыктуу факт (В.Вышпольский, Медико-топографические очерки Иссик-Кульского уезда, 1895, 154-б).

«Жаңы метод» мектеби

XIX кылымдын соңунда XX кылымдын баш жагында Ала-тообуздун аймагында «жаңы метод» мектеби (Усули жадид) деп аталган жаңы мектептер пайда боло баштайт. Жаңы метод мектебин идеялык жактан негиздегендердин бири татардын көрүнүктүү агартуучусу Исмаилбек Гаспринский болуп эсептелет. Түрк-мусулман калктарынын конфессиялык мектептерин жана медреселерин реформалоо идеясын көтөргөндөрдүн биринчи катарына ушул И. Гаспринский турат. Жаңы метод мектеби биринчи жолу 1884-жылы Крымда ачылган. Андан кийин Түркстанга тараган. Жаңы метод мектебинин ошол мезгилдеги демейки мусулман мектептеринен айырмачылыгы мына мында болгон. Анда дин окуусу, куран, шариат, араб сабаты менен катар эле жалпы билим берүүчү предметтер (арифметика, география, тарых, табият таануу, геометрия, анатомия, логика ж.б.) үйрөнүлгөн.

Бир сөз менен айтканда, жаңы метод мектеби диндик мүнөздө да, ошону менен бирге светский багытта да болгон. Мурда колдонулуп келген тамгалык-муундук метод алмаштырылып, анын ордуна прогрессивдүү система болуп эсептелген тыбыштык-добуштук

(звуковой) усулдук жана түшүндүрмө окуу (объяснительное чтение) киргизилген. Окутуу усулундагы мындай реформага россиянын агартуу системасында пайдаланылган улуу педагог Ушинскийдин дал ушул нуктагы педагогикалык-усулдук технологиясынын таасири тийгендиги көрүнүп турат. Мындай метод менен окутканда балдардын окуу жана жазуу сабаты тезирээк ачылган. Негизинен жаңы метод мектебинин дагы бир айырмачылыгы, эски мектепте балдар жерде отурушса, бу жерде парталар бар, мурда тамгаларды жерге, тизеге койчу тактачаларга, теринин бетине же койдун, уйдун далы сөөктөрүнө жазышса, мында доска пайдаланылат, географиялык карталар да илинген. Айтылуу окумуштуу-тарыхчы В.В.Бартольд 1898 жылы жаш өзбек жигити менен аңгемелешип жатып, сен мусулман мектебинен да, орус мектебинен да окуптурсуң, кайсы мектеп сага көбүрөөк жагат деп сураганда, өзбек жигит: «тиги дүйнөдө кандай экенин билбейм, бул дүйнөдө мага орус мектеби жакшыраак көрүнөт» деп жооп бериптир. Мунун сыңарындай, боз үйдө Молдо окуткан окуудан окуп, кийин татардын жаңы метод мектебине өткөндө тоолук кыргыз баланын психологиялык көңүл-маанайы кандайча өзгөргөндүгүн күбөлөгөн тарыхый фактыга назар салып өткөнүбүз артыкбаш болбос: «Мектебим» туш-тушунан шамал ыркырап турган боз үй... «Партам» сыз жерге калың төшөлгөн таруу саман... Кайдагы калем, кайдагы дептер, эмненин тактасы... Балдар боз үйдө тончон, чокойчон отурушкан менен да көк муштум болуп үшүшөт.... Же ичкен ысык тамактары болсочу... Курсактары ачып, түш ченде көздөрү жашылдана баштайт... Эртең менен үйлөрүнөн жапкан нан, же максым ичип келишкендир?... Кайсы бирөөлөрү эшикке чыгып, чоң чокою менен кардан баса албай күрткүгө тыгылып калышчу... Аппак кардын үстүндө ак кагазга кара сыя менен коюлган нокоттой болуп, кичинекей окуучу балдар өз-өз кыштоолоруна баратышканын көрчүмүн. 1907-жылы Көкөмдүн далалаты менен Токмок шаарындагы №8-татар мектебине өттүм. Кубанычымдын чеги жок. Көкөм андан бетер: «Мына эми ногой мектебине өттүң. Анык окууну, билимди ушундан аласың» деди. Токмок шаары, андагы заңгыраган татар мектеби, билимдүү, маданияттуу татар, өзбек мугалимдер, жазуу, эсеп, тарых, география өңдүү сабактар, шаарда өсүп, окуп жатышкан өзбек, татар, казак балдар чөйрөсү мага өтө чоң таасир берди. Бөлөкчө жосун көрсөтүп

билимимди гана эмес, зээнимди, көңүлүмдү көтөрдү. Адепке, тартипке, жорук-жосунга үйрөндүм. Мектептин өзү-нөн да окуу куралдары: парта, доска, дептер, калем, сыя мени кандайдыр кызыктырып, жүрөгүмдү эргитти. Окууга, маданий турмушту үйрөнүүгө көңүлдөнүп дегдедим». (Мүсүралы Копобаевдин сөзү. С.Сасыкбаевдин көрсөтүлгөн китебинде, 131-бет).

Кыргыз жергесине «Жаңы метод» Усули-жадид мектептери көбүнчө Казан, Уфа тараптан келген татар миссионерлери, агартуучулары, жергиликтүү татар, башкыр, өзбек демилгечилери тарбынан 1900-жылдан баштап, адегенде, Пржевальскиде, Токмокто, Пишпекте, Ош калаасында ачылып иштей баштаган. Ушул эле шаарлардагы мурдагы татар конфессиялык мектептеринин көбү жүрө, жүрө жаңы метод менен окутууга өтүшкөн. Жаңы метод мектебинин идеяларын пропагандалоо ошол кездерде түрк-татар идеологдору тарабынан активдүү түрдө жүргүзүлгөн. Тиешелүү уюмдар тарабынан «Гарджиман» (котормочу), «Маглюмат» (билим) сыяктуу журналдар жана башка бир нечелеген газеталар мезгилдүү басылмалар Крымдан, Бакудан, Казандан, Уфадан, Ташкенттен татар, түрк өзбек тилдеринде бастырылып чыгырылып, түрк-мусулман региондоруна, анын ичинде кыргыз жергесине да таратылып турган.

«Усули-жадид» мектептеринде түрк-мусулман калктарынын балдары аралаш окуган. Окуу негизинен татар тилинде жүргүзүлгөн. Кыз балдар үчүн ачылган «Жаңы усулдагы» бирин-экин мектептердин болгондугу да архивдик маалыматтардан улам белгилүү. Жаңы заманда баладарынын сабаттуу, билимдүү болушун тилеген кыргыз ата-энелер жаңы усулдагы татар мектептерине өз чүрпөлөрүн чоң куштарлык менен беришкен. Бир мүнөздүү мисал: Өзбекстандын мамлекеттик архивинин маалыматы боюнча 1912–1914-жылдарда Пишпектеги татар мечитинин алдында иштеген жаңы усулдагы мектепте окуган 120 окуучунун 30у татар балдар болсо, калган 90у кыргыздардын жана өзбектердин балдары болгон. Кыскасы, революцияга чейинки Кыргызстандагы жаңы методчул татар башталгыч мектептеринде кыйлалаган кыргыз балдар окушуп, сабаттарын ачышкан. 1-класста кыргыз балдар «Мугаллим авваль» аттуу татар алиппеси менен окушкан. Ошол татар мектебин бүтүргөн кыргыз балдардын бири-калкыбыздын туңгуч журналисти, туңгуч прозачысы, 1924-жылы Ташкентте жарыкка чыккан «Эркин Тоо» газетасынын биринчи жооптуу

катчысы Сыдык Карачев болуп эсептелет. Ал өзүнүн алгачкы аңгемелерин татар тилинде жазган. СССР мезгилинде жазылган тарыхый изилдөөлөрдө «Усули жаид» мектептери айтылуу таптык идеологиянын онутунан каралып, эл арасына диндик фанатизмдин, панисламизмдин, пантюркизмдин үрөнүн сепкен окуу очоктору катары саналып, алардын жергиликтүү калкты агартуудагы прогрессивдүү ролу төмөнтөтүлүп бааланып келди. Айтмакчы, өз учурунда сөз болуп жаткан мектептерге падышалык колониалдык бийлик да кабагын тырыштырып, «чүйлүсү» менен караган. Себеби Түркстанга жайылып жаткан татар мектептери россиялык көмүскө саясатта алиги «русификация» стратегиясына опурталдуу каскак катары эсептелген. Бул айтканыбызга, дегеле Түркстандагы жалпы эле татар мектептерине байланыштуу россиялык идеологдордун бири А.И. Красновдун төмөндөгүдөй деп жазганы күбө өтүп турат:

«В последние годы со времени прихода русских, татарам удалось сделать громадные успехи в деле насаждения казанской культуры среди населения, они грозят в будущем сделать кыргыз совершенно татарами. ...Культура вносимая в степь татарскими просветителями, не принадлежит к числу блестящих и особенно удобных для русских интересов. Между тем, мы русские делаем до сих пор еще очень мало для изменения порядка вещей в степях» (Краснов А.И. Очерки быта Семиреченских киргиз. Известия русского географического общества. Т. XXIII, 1887, 460-б). Акыры, россиялык бийлик түркстан крайындагы татар мектептерин мамлекеттик көзөмөлгө алып, орус таасирин күчөтүү максатында атайы расмий буйрук менен «усули жаид» окуу жайларында орус тилин милдеттүү сабак катары окутулуш тартибин киргизген. Алгачкы учурларда татарлардан шек санабаган падышалык өкмөт кийинчерээк татар миссионерлерине жергиликтүүлөрдү исламдаштыруучу «ишенимсиз элемент» катары карап калган. Ушундан улам В.И.Ленин «Орус өкмөтү татар исламчылырынан катуу чочулайт, түркстанга татарларды мүмкүн болушунча киргизбөөгө аракет кылышканы ошондон» деп жазган. Колониалдык доордо түркстан крайында жашаган бардык татарлардын артынан жашыруун полициялык көзөмөл орнотулган. Жергиликтүү административдик органдарда алардын толук тизмеси бар болучу (Бул жөнүндө караңыз: Губаева С.С. Население ферганской долины в конце XIX- начале XX в. –Ташкент, 1991, 111-бет).

8. Окуучу Султандын сынчыл ойлому, Казан шаарына жеткен «Манас» же татар агартуусунун кыргыз чөлкөмүндө ойного ролу

Бирок колониалдык акимчилик сыртын салганы менен татар мектептерине карата кыргыздардын мамилеси оң болгон. Аталган мектептер кыргыздар үчүн мусулманчылыкты да, илим-билимди да окуткандыгы менен пайдалуу эле. Кыргыз калкын агартуу ишине уруятка чейинки жаңы усулдагы татар мектептеринин өтөгөн белгилүү кызматы өзүнүн татыктуу баасын алууга тийиш. Бул мектептерди бүткөн кыргыздар жогорку билим алыш үчүн алыскы Уфа, Оренбург, Казан, Баку сыяктуу шаарларга аттанышкан.

Караколдон татар мектебин бүтүргөн белгилүү фольклор жыйноочу Ыбырай Абдрахманов Шапак Рысмендеевден «Манасты» жазып алууда

Башкача тартиптеги татар мектебинде окуган тоолук уландардын психологиясында, аң сезиминде, дүйнөгө болгон көз карашында, түшүнүгүндө жүрүп жаткан өзгөрүүлөр ошол Сыдык Карачевдин 1919-жылы татарча жазылган «Үйлөнүүдөн качты» аттуу аңгемесинде жакшы чагылдырылгандыгын айтып өткүбүз келет. Аңгемеде алыста татарча, орусча окуп жүрүшкөн кыргыз жаштары айылга каникулга келишет да, эс алганы тоонун чокусуна чыгышат. Тоонун чокусунда алардын ортосунда дискуссия жүрүп кетет. Татар мектебинен окуган Султан аттуу жаш улан ата-энем кудалап коюптур деп эле, өзүң жакшы билбеген кызга үйлөнө бериштин керек эместиги, аял деген ургаачынын функциясын аткарган гана куурчак

эмес экени, ал өзүн менен пикирлеш, таламдаш жаншерик болорлугу, үйлөнүү маселесинде индивидуалдуу тандоонун зарылдыгы, үйлөнүүдөн мурда кыргызга билим алып адам болуунун керекчилиги жөнүндө талашып ой жүгүртөт. Жанындагы орус-тузем мектебинен окуган жигиттерге силерге писарь, тилмеч болсоңор эле болду, улутту кайдан ойломок элеңер деп сын айтат. Бир сөз менен айтканда, Сыдык Карачевдин аталган аңгемеси ошол доордогу алдыңкы мектептерде окуган патриархалдык тоолук балдарда окуунун таасири менен личносттук-индивидуалдык башталмалар «көз жарып» жаткандыгынан, айлана-тегерекке, көчмөндүк коомдун кээ бир архаикалык тартиптерине сынчыл мамиле пайда болуп, граждандык жаңыча аң сезимдин жаралуу учурларынан кабар бергендиги менен биз үчүн абдан кызыктуу. Татар мектептери кыргыз балдарга тамга эле таанытпастан, улуттук, түрктүк өзүн өзү андоонун, инсандык өз алдынчалыктын ойгонушуна түрткү болуп берген алгачкы тарыхый-маданий факторлордун бири экендиги менен баалуу.

«Манас» Эпосунун жасалгасы

Татар мектептеринин мугалимдеринин эмгегине байланышкан дагы бир саамалык маданий фактыны айта кетүү зарыл. А.Маргулан «Чокон жана Манас» эмгегинде Казан универстетинин китепканасындагы кол жазмалар бөлүмүндөгү фактыларга таянып, Октябрь төңкөрүшүнө чейин татар-башкыр мугалимдеринин, саякатчыларынын кыргыз, казак ичинен чогулткан фольклордук материалдарынын арасында «Манаска» тиешелүү тексттер жана жазылган ойлор бар экенин кабарлайт. Ошол эле А.Маргуландын жазганы боюнча, Каюм Мифтаков баш болгон татар-башкыр мугалимдери жыйнаган «Манастын» тексттери илгери

Якуб аттуу илимпоз инсандын колуна топтолуп, ал киши жыйналган «Манас» ырларын өзүнчө китеп кылып чыгарыш үчүн басмага даярдамак экен. Бирок бул максат учурунда жүзөгө ашпай, Якубдун дүйнөдөн көзү өтүп, анан «Манастын» ошол тексттери кайсы архивге өткөрүлгөнү белгисиз.

Революциядан мурда жыйналган оозеки адабияттын үлгүлөрү табылбаса да, «Манас» дастанын алгачкылардан болуп кагаз бетине түшүрүүдө татар-башкыр мугалимдеринин эмгеги бар экендигин баса белгилеп, алардын учурунда улуу кенче баа бере билген сергектигин жана маданий демилгелерин баалап коюшубуз керек.

Жаңы усулдагы татар мектептери кийинчээрээк Ала-тоонун ар кайсы аймагында акырындап биринин артынан бири ачыла баштаган кыргыздардын өздөрүнүн мектептери (мектепти кыргыздар медресе деп да коюшкан) үчүн да бир жагынан өрнөк болуп берсе, экинчи жагынан ошол кыргыздын манаптары, эл бийлеген жакшылары ачкан мектептер үчүн кадр даярдоонун устаканасы жана үлгү алуучу усулдук борбор катары да кызмат кылган. Маселен, изилдөөчү Д.Айтмамбетов Токмокто жайгашкан жаңы усулдагы «Экбаль» аттуу татар мектеп-медресисинин ойногон ролу жөнүндө минтип жазат: «Экбаль» мектебинде ар түркүн улуттардын балдары окуган. Мисалы, 1908-жылы бул окуу жайында 36 татар, 30 өзбек, 9 дунган, 200 кыргыз билим алчу. Акырындап бара, бара «Экбаль» мектеби бүтүндөй түндүк кыргызстан үчүн мусулман ишмерлерин даярдоонун өзүнчө бир борборуна айланган. Мында жергиликтүү мектептердин көптөгөн мугалимдери окуган. «Экбаль» диний билим берүүгө да, светский билим берүүгө да чоң көңүл бурган» (Д. Айтмамбетов. Дореволюционные школы киргизии. 39-41-беттер).

9. Кыргыз агартуусундагы бурулуш же алатоолук манаптардын патриотизми

Бара, бара «Усули-жадид» мектептеринин таасири кыргыздын кээ бир отрукташкан айылдарында (1986-жылы чыккан «Кыргыз ССРинин тарыхындагы» маалымат боюнча түндүк кыргызстанда ХХ кылымдын башында 70 ке жакын отурукташууга өткөн кыргыз айылдары болгон) жайлоолордо жана кыштоолордо жатакчылар жашаган жерлерде жайгашкан боз үй мектептерине да жайыла баштаган болучу. Жаңы усулдагы татар мектептерин бүтүргөн жаштар, инсандар тоо арасындагы боз үйлөргө келишип, өздөрү алган жаңы таалимдин үлүсүндө балдарды окута башташкан. Бөрүбай Кененсариндин мындай деп эскергени бар: «1910-жылдан баштап биздин айылга Айдаралы молдо татардын усул. жадид

(«жаңы жол») деген тартибин киргизип, татарча, мугаллим аввал деген алип-бээси боюнча: «А», «ба» деп окута баштады. Бул болсо мурдакы окууларга карганда чоң өзгөрүш болуп, балдар бир-эки айда кат таанып калыша турган болдук. Бирок кыргыз тилинде бир да китеп жок, бардыгы татар тилиндеги китептерден окутушчу.» (Көрсөтүлгөн китеби, 26-бет).

XX кылымдын баш жактарында башка калктардын илим-билим жана техникалык жетишкендиктерин көрүп, көздөрү ачылып калган, ошондон улам тоолук букара калктын караңгылыгына кейип («Көп кыргызым кат билбейт, канте-йин көркоо кылган заманды» – Жеңижок) намыстанган, патриоттук сезими, улуттук түшүнүгү ойгонгон, өз элинин келечегин ойлогон улутубуздун алдыңкы инсандары, жогоруда айтылгандай, жер-жерлердеги журт башчылары боз үй мектебинин денгээлинен өйдө көтөрүлүп чыгып, жанагы орус-тузем жана «усули-жадид» татар мектептеринин тибинде тоо арасындагы кыргыз ичине чоң имарат куруп, жаңы мектеп ачуу тууралу олуттуу түрдө акыл тегеретишип, бул ойду турмушка ашыруу үчүн чечкиндүү практикалык кадамдарды башташкан. Бекеринен ошо кездерде Осмоналы Сыдыков: «катардан калып калдык наадандыктан, не керек мынча жатмак, ай, тууган, ар бир түрлүү илимден билүү үчүн, окугун колдо дөөлөт, болсо күчүн» – деп ураан таштаган эместир.

Шабдан Жантай уулу агартуу ишин баштоочу

Көчкөрдө мектеп ачкан Канат хан

Мына ошентип, Шабдан баатыр Кемин өрөөнүндө, айтылуу манап Сооронбай уулу Дүр Чүй бетинде, Тынаалы уулу Чолпонкул

ажы сокулукта, Калпа ажы Акталаанын Курткасында, Мамбет уулу Касымалы манап Нарын аймагында, Тооке уулу Байзак Жумгалда, Ыбыке уулу Канат-хан менен Өтөмбай Төрөгелдин манап Кочкордо, манап Малиев Сагаалы көлдүн Тоң аймагында европача имараттарды салдырышып, алгач жолу «Жаңы метод» тибиндеги тунгуч мектептерди ачышып, өз доору үчүн өзүнчө бир революцияга тете жаңылыктарды жаратышкан.

Тарыхый маалымат боюнча Канат-хандын медресеси Кочкордогу кырк чоронун күмбөзүнүн аймагына жыгачтан салынып, он эки класстык бөлмөдөн турган. Алыстан келген балдар үчүн медресенин алдында жатакана да болгон экен. Аталган мектеп-медреселерде Бухаранын, Ташкенттин, Уфанын, Казандын окуу жайларын бүтүрүп келген, уездик борборлордон татар мектептерин аяктаган кыргыз мугалимдер, ошондой эле алыстан чакыртылып келген татар, башкыр, өзбек мударистери жана молдолору сабак беришкен. Маселен, Сыдыков Осмоналы аалым «Тарых кыргыз Шадманиясында» «Чувар агачтык Ямлиха карыны Шабдан баатыр алдырып, катын алып берип, миң сомго бир нече жыл» мектепке жалдагандыгын жазса, Шабдандын өзүнүн уулу Кемел төмөндөгүдөй деп жазат: «Өзүбектен, татардан молдолор алып келип, кыргыздын балдарын окуткан. Окуган балдардын тамагын өзү берип, молдонун акысын берип турган. Кийинчерээк усули жадид илими чыкканда Орунбордо медресе – усенияда окуп чыккан бир казак, бир ногой мугалимдерди айына беш жүз сомдон берип чакыртып, Чоң-Кеминде балдарды окуткан 1909, 1910, 1911-ж.ж. Бул мектепте дин илими, Фан илими окулган» (Шабдан баатыр, Бишкек – 1992, 12бет). Ал эми Канат-хандын медресесинде Уфадан «Медресе Галияны» бүтүп келген өзүнүн Ыскак деген уулу сабак берген. Кыргыздар ачкан мектептерде да татар, түрк-чагатай, фарс, араб, жана орус тилдериндеги окуу куралдары, адабияттар пайдаланылып, дин менен катар жалпы билим берүүчү предметтер окутулган. Архивдик документтер Шабдандын мектебинде ислам дини жана география, арифметика, табият таануу илимдери, россиянын жана чыгыш өлкөлөрүнүн тарыхы окутулгандыгын, иштеген мугалимдерге Шабдан баатыр жылына 1000 сомдон маяна берип тургандыгын кабарлайт.

Бул жерде Шабдандын мектеп-медресесинен учурунда кыргыздын алгачкы агартуучуларынын бири Базаркул Данияровдун

окуп билим алгандыгын айтпай кетүүгө болбойт. Шабдандын билимканасында үч-төрт жыл окуган Базаркул Данияров кийин Ташкенттеги казак-кыргыз агартуу институтун бүтүрүп, Бишкекте 1925-жылы ачылган Кыргыз агартуу институтунун окуу бөлүмүнөн туңгуч жетекчиси, директору болгон жана 20-жылдарда бир катар окуу куралдарын эне тилибизде түзүүгө катышып, орусча окуу китептерин кыргызчага которуп, мектепте бала окутуп, курстарда мугалим даярдап советтик алгачкы агартуу иштерине чоң салым кошкон. Агартуучу Б.Данияровдун билими адегенде Шабдандын мектебинде түптөлгөн. Ал ошол «Уядан» учуп чыккан.

Шабдандын мектебиндеги сабак. (Солдон экинчи Б. Данияров)

Шабдандын мектебиндеги Базаркул Данияров Кыргыз агартуу институтунун проректору (1925-ж. Жубайы менен)

Ошол эле «Тарых кыргыз Шадмания» китебинде: «Дүр медресесинин молдосунун ардактуу ысымы-Нажмиддин дамбылда. Бухарадан шарифти бүтүргөн «күбө наамасы» бар адам. Бир жагынан орусча да окууну пайдаланган адам ушул Дүр» – деп Осмоналы Сыдык уулунун жазганынан Дүрдүн мектебинин мусулманча-европача мүнөзүнөн кабар алууга болот.

Сооронбай уулу
Дүр

Тарыхый маалматтар Сооронбой уулу Дүрдүн мектебине дин сабактырынан башка да арифметика, тарых, география жана орус тили предметтери үйрөнүлгөндүгүн күбөлөйт. Дүр өзү Верныйдан орусча гимназиядан окуган, өз мезгилинин алдыңкы инсандарынан болгон. Теги жагынан кадимки Атаке баатырдын урпактарынан. 1889-жылы Чүйдөгү

азыркы Сайлык айлынын аймагына салынган Дүрдүн бул мектеби түбүнө таш, бышкан кыш төшөлүп, жыгач материалдар менен курулуп, үстү тунуке менен жабылып, кезегинде көз жоосун алып турган. Азыр да бар.

1869-жылы курулган Дүрдүн мектеби. Бүгүнкү күнгө чейин сакталган. Эшиктин алдындагы арчалар мектеп курулганда тигилген. 2005-жылкы фотосүрөт

Дүр мектебинин бүгүнкү күндөгү жалпы көрүнүшү.

Тарыхый дарекке караганда, 1889–1890-окуу жылында мектепке 60 окуучу кабыл алынып, биринчи бүтүрүчүлөр Алымкул, Турсунаалы, Сыдык, Дүйшө деген балдар болгон. Дүрдүн мектебинин балдар жатып окуй турган интернаты да бар эле. Кийинчерээк бул билимкананын орус тилинде билим берген мектеп катары аты чыккан. Мектепти 1906-жылдан 1918-жылга

чейин Илья Тимофеевич Пономарев аттуу таланттуу педагог жетектеген. Бул интернационалист педагогдун кезегинде «Кыргыз тилинин грамматикасын», «Орусча-кыргызча сөздүк» түзүүнүн үстүндө далалаттанып иштегендиги биз үчүн абдан кызыктуу жана кайталангыс факт. И.Т.Пономаревдун мындай аракетин уккан Дүр чечекейи чеч боло кубанып: «Сөздүгүндү китеп кылып чыгарсаң, Тынай элинин ар бирине бирден беребиз» деп Ильяга ыраазы болгондугун тарыхчы-жазуучу Самсак Станалиев жазат. Самсак Станалиевдин тарыхый иликтөөсүнө караганда, Пономаревдун кыргыз тили боюнча жараткан алгачкы саамалык эмгектери канча аракет кылса да, учурунда жарык көрбөгөн. «Ошонун аркасынан түшүп, Пишпекке далай барды. Каражат деген кендирди кесип, жибектей таза үмүттү үзүп туруп албадыбы. Ошо китептери жарык көргөндө барбы, бири кем дүйнөнүн түбү түшүп, тилектин тилин кесип койбодубу. Максатына жеткен жок. Маанайы түшүп шалкы бош жүрдү», деп жазат Дүрдүн тарыхына иликтөө жүргүзгөн С.Станалиев (С.Станалиев. Ай нурунан аккан жаш. Бишкек, «Учкун», 2004, 41 бет). И.Т.Пономаревдун аталган эмгектеринин кол жазмаларынын тагдыры эмне болгону белгисиз. Кийинчерээк И.Т.Пономарев Өзбекстан тарапка ооп кеткен экен. Балким ал кол жазмалардын Өзбекстандын архивдеринин биринде жатышы да ажеп эмес. Эмнеси болсо да, кыргыз тили боюнча мектеп үчүн окуу куралдарын түзүү ишин тарыхта биринчилерден болуп баштаган алгачкы демилгечи, 12 жыл бою Дүрдүн мектебинде далайлаган кыргыз балдарга европача билим берип окутуп, тарбиялаган, кыргыз элинин ниети таза, ак жүрөк досу, чыныгы педагог Илья Тимофеевич Пономаревдун ысымы агартуубуздун тарыхында урмат менен аталууга тийиш деп ойлойбуз. И.Т.Пономарев Сооронбай уулу Дүр менен бирдикте мектептин материалдык базасын жакшыртууга да көп далалат жасаган. Ошондой далалаттын бир күбөсү катары төмөнкү тарыхый документ менен таанышып өткөнүбүз артыкбаштык кылбас. Окуйлу:

«Жетисуу обулусунун окуу
жайларынын Пишпек уездинин
инспекторуна интернаты бар
Дүр мектебинин башчысы

И.Т.Пономаревдон

Өтүнүч

Мектеп 1889-жылдан бери жергиликтүү балдарга билим берип келатат. Жатаканасында керебет жоктугунан балдар саман салынган төшөктө жерде жатышат. Керебет сатып алууга акча бөлүп берүүсүн сурап, Пишпек уездинин башчысына бир нече жолу кайрылдым. Андан эч кандай жооп болгон жок. Темир керебеттерди аскер бөлүктөрүнүн устананасына жасап атыптыр. Токмоктун базарынан жакшы керебеттер сатылбайт. Бүгүн темир уста экөөбүз эсептеп чыктык, бышык, ыңгайлуу жасалган сырдалган, тактай төшөлгөн темир керебеттин ар бирин 10 сомдон жасатса болот экен. Ушул өтүнүчтөгү айтылгандарга тез арада жардам беришиңизди көптөн-көп суранамын».

И.Т.Пономарев

1909-жыл, 1-сентябрь (китепте: С.Станалиев. Ай нурунан аккан жаш. 38-бет). Бул документ ошол кездин жагдай-шартынан кабар бергендиги менен да өтө баалуу. Акыры И.Т.Пономаревдун бул өтүнүчү орундалган экен. Кыскасын айтканда, Дүр менен Пономарев аталган мектепти өздөрүнүн кажыбас күч-аракеттери менен учурунда окуу шарттары бир кыйла жакшы, алдыңкы мектепке айлантууга жетишишкен. Дүрдүн өзүнүн мектебин гимназияга айландырам деген тилеги болгон. Бирок тилегине жетпей, Сооронбай уулу Дүр 1918-жылы үркүн окуясына байланыштуу адилетсиз каралоого кабылып, Шордөбө деген жерде атылып, жарык дүйнө менен коштошкон. Анын артында калган мурасы бүгүнкү күндө? Сайлык айлында аман-эсен турган ошол айтылуу мектептин илгерки имараты. Бул имарат биз үчүн тарыхый эстелик катары ардакталып сакталууга тийиш. Кыстарып айтып өтө турган нерсе, кезегинде Дүрдүн мектебинен түндүк кыргызстандын ар кайсы аймактарынан келип, балдар окуган. Маселен, алыскы Жумгалдан Касымбек уулу Мамбетаалы Дүрдүн мектебин бүтүрүп, кийин совет бийлигинин жылдарында агартууга активдүү кызмат өтөп, Ленин ордени менен сыйланып, Кыргыз ССРинин Эмгек сиңирген мугалими деген ардактуу наамга ээ болгон. Мындай мисалдар арбын.

Белгилеп өтө турган нерсе, мектеп ачып бала окутууга жалаң эле манаптар, журт башчылары эмес, карапайым калктын айрым

билим алып, көзү ачылган уулдары да умтулган. Мектеп бүгүн биз үчүн көнүмүш нерсе. А ошо кезде болсо, мектеп деген нерсе айлана-тегеректи уу-дуу кылган айтып бүткүс-жаңылык, мандай жарган сүйүнүч болгон. Мектепти куруунун өзү сенсацияга тете окуя эле. 1916-жылы кичи Кемин өрөөнүндө биринчи мектепти пландоо, талкуулоо, куруу билимге суусаган элдин ичинде кандай окуяга айлангандыгын жана аны куруу кандай жагдайда жүргөндүгүн билип коюш биздин тарыхый эстутумубуз үчүн маанилүү нерсе деп ойлойм. Кыргыз чөлкөмүндө мектеп кантип жаралгандыгын билишибиз жана эске сактап жүрүшүбүз биздин парзыбыз. Эмесе, мына мобу 1916-жылдын жаз, жай айларындагы тарыхый кызык картинага көңүл буралы. Жогорудагы Кыргызстандын эмгек сиңирген мугалими Мүсүралы Копобаев өткөндө минтип эске түшүрүп отурат: «Каражат тапсам... Мектеп салдырсам... Карагай деги жакын... Сакемдей устам деги бар... Мектеп терезелерине айнек салдырып, меш койдурсам... Балдарды жылуу, жарык бөлмөлөрдө отуруп окутсам...» дегендей ойго батып уктай албайм. Ал эми кантип каражат табыш керек? мына ушул маселе жүрөгүмдү мыжыкты». Акыры татар мектебин бүтүргөн Мүсүралы Копобай уулу мектеп курам деп 370 пуд буудай, арпа, 12 кой, 2 жылкы, 3 уй топтоого жетишет. Мына ошентип, көңүлүн өйүгөн мектеп маселесин 1916-жылдын жазында элдин алдына талкууга коёт. Ошондо бул демилгени элдин кандай дуулдап колдогондугун М.Копобаев төмөндөгүчө эскерет:

«Арыкбай Эшимбек уулу дегенибиз адегенде сөз алып:

– Жаш бала Мүсүралы элдин камын ойлоп, биздин балдарыбызды окутууга дилгирленип, өз каражатын берип жатканда биз кантип карап турабыз! Мен мунун аракетине, оюна абдан ыраазы болуп толук кубаттаймын. Ошону менен бирге алтымыш түтүн жетигенден алтымыш өгүз, алтымыш жигит жыйнап, мектептин карагайларын бекер ташытып берүүгө убада беремин! – деди. Казакбай Токтосун уулу деген билерман бышык жигитибиз да обдула калып:

– Мектепке керектүү карагайларды тилдирип, тактайга айландырып берүү милдетин мен алайын! – деп кыйкырып чыкты.

– Деле жакшы болот. Мектеп үчүн тунукени, айнекти, мыкты акиташты, сырды таап келүү милдети менин мойнумда болсун, деп Сасыкбай демденди.

– Мүсүралынын буудайы менен арпасын «Васильский партиядагы» алыш казган жумушчуларга пудун 40 тыйындан сатып, акча кылып берүүгө мен жооптуу болоюн, – деди. Нурлан деген кичинекей баласын жанына алып, четте, көк көзүн жылтыратып отурган Сакебай уста козголду. Баары анын сөзүнө кулак салып калышты:

– Садагаң болоюн, Мүскем, – деп сөз баштады Сакем.

– Шаардан көрүп келип мектеп курдуруп, балдарды окутам дегени кулагыма кирип, жүрөгүмө жагып кубандырды. Биздин мектебиз деле ногойлордукунан кем курулбайт. Сазандын Боромбайы Бел-Сазга курдурган тамдан артык болот. Эмесе, жыгач-ташын даярдап берсеңер, – мектепти мен бекер эле куруп берүү милдетин алайын, – деди эле баары дуу этип жандана түшүштү. Мен ого бетер сүйүндүм. Көкөм андан бетер сүйүнүп, иниси Сакебайга да жалынып жиберди.

– Мектепти түптөөчү ташты, кумду мен ташытып берейин, – деп Мусаалы деген агабыз убада берди. Айтор, тууган ынтымагы, бирдиктүүлүк өкүм сүрүп, ар ким өзүнө жараша милдеттенме алышты.

«Жетекчи киши жеңиштүү иштесе, жергелүү эли жемиштүү жардам берет» дегендей, бир айыл жетиген жапа тырмак жардам беришип, бат эле эмгек кайнап кетти. Каргайлуу – Булактан, Сар – Күнгөйдөн каргай, тактайлар өгүз-өгүз болуп Жошолуу – Сайдын оозуна ташылып келип жатты.

Жайдын күнү мектептин ордун дөңгө көрсөтүп бердим. Мусаалы өзү баш болуп он чакты жигит белдерине ыңырчак, тердик, желдик таңып алышып, мектепти түптөш үчүн сайдан кызыл гранит таштарды дөбөгө аркалап ташып жатышты.

Сакем раматылык чечинип салып, узун саптуу байтешесин колуна алып, мектептин устундарын шылый-шылай чаап, ишке киришти. Чайыр жыттанган ак чымынды асманга чачырайт... Жошолуу – Сайдын ичинен каптал боюнча кубалап кол арык казып, мектеп курулуп жаткан жерге бат эле суу алып келдик.

Күзгө карата мектептин керегеси көтөрүлүп, шыбагы шыбалып, чатырчасы шаңкайып туруп калды». (С.Сасыкбаевдин көрсөтүлгөн китеби, 133-135-беттер).

Көчмөн айылда алгачкы мектептин имаратынын жаралуу картинасы мына ушундай болгон. Бул кайталангыс тарыхый

окуядан кыргыз элинин патриархалдык ынтымагын, илим-билимге чанкагандыгын, билим дегенде бир жакадан баш, бир жеңден кол чыгарган биримдигин, патриоттук демилгесин, кең пейилин күзгүдөн көргөндөй көрүп турабыз. М.Копобаевдин биздин көз алдыбызга тарткан бул сүрөтү агартуубуздун тарыхый – социалдык психологиясынын жандуу документи болуп эсептелет.

Бирок тилекке каршы, бул элдик демилге менен курулган мектепте Мүсүралы Копобай уулу энсеген сабак башталган эмес. Көп өтпөй 1916-жылкы кандуу козголоң чыгып, эл кытайга ачып, жаңы курулган мектеп жазалоочу падышалык аскерлер тарабынан талкаланып жок кылынган. Кемин өрөөнүндөгү, Ысыккөл, Нарын аймактырындагы жогорудагы кыргыз манаптары курдурган алгачкы «жаңы метод» мектептеринин имараттарын да жазалоочу отряддар өрттөп кыйратышкан.

Октябрь революциясына чейинки мектептердин тарыхын атайы изилдешкен Д. Айтмамбетов менен С.Данияровдун эмгектеринде республикабыздын түштүгүндө «Усули-Жадид» мектептеринин үлгүсүндө өйдөкүчүлөп кыргыздар тарабынан ачылган башталгыч окуу жайларынын таржымалы иликтелген эмес эле. Тилекке жараша демократия жылдарында тарыхый булактарга таянып жүргүзүлгөн илик-төөлөр бул маселе боюнча төмөнкүдөй жаңы маалыматтарды тартуулайт. Окуйлу: «Өзгөчө татар интеллигенциясынын таасири менен Туркестанга, анын ичинде Кыргызстанга таралган «Усули жадид» мектептеринен да кур калышкан эмес. Ош шаарынын өзүндө 1910-жылы Фазылбек Касымов тарабынан ачылып, анда 60тан ашык бала билим алып турган. Мындан тышкары бир нече «жаңы усулдагы» мектептер ачылып, алардын ичинде кыздар мектебинин болгондугу белгилүү.

Ал эми Кара-Суудагы ачылган «жаңы усулдагы» мектепте 20дан окуучу билим алып турган. Өзгөндө Куршаб волосунун бакаруучусу Эраалы миң башы 1914-жылы январь айында Ташкенттен Гулан Зафари деген «усули-жадид» мектебинин мугалимин алдыртып мектеп ачкан. 1907-жылы Өзгөндө Факриддин молдо, Рахим молдолор тарабынан ачылган. Жалал-Абадда Мырзакул болуш 28 үжөрөдөн турган атайын имарат салдырып, «усули жадид» медресесин ачып, ага Бухарадан адис мугалимдерди, окуу китептерин алдыртып, колунда жок, бирок окууга шыктуу балдардын да билим

алуусуна шарт түзгөн. Мектептерде адегенде окуу татар тилинде жүргүзүлгөн. Мектептерде окуучулар класстарга бөлүнүп, окуучулар үчүн парталар, мугалимдер үчүн стол-стул, класстык географиялык карталар менен жабдылып, диний предметтерге жалпы билимге ээ кылуучу сабактарды кошо окутуп, үн чыгарып окуусу менен жүргүзүлгөндүгү менен өзгөчөлөнүп турган» (М.Султанова. көрсөтүлгөн макаласы.)

Албетте кыргыз патриоттору тарабынан курулуп ачылган жаңы усулдагы алгачкы саамалык мектептердин материалдык, окуу-педагогикалык, кадрдык базасы жармач болгондугу, окуу бөлөк тилдерде жүрүзүлгөндүктөн кыргыз балдар катуу кыйналып окушкандыгы айтпасак да түшүнүктүү. Бирок ошондой болсо да, теңи мусулманча, теңи европача бул «төл башы» мектептердин кыргыздын өзү тарабынан ачылып иштеши улутубуздун тарыхындагы улуу окуялардын бири. Булар – кыргыздын агартуу дыңындагы биринчи бороздор. Кыргыздын башка улуттар менен тең болоюн деген далалатынан чыккан, бир жак ныптасы светский багыттагы алгачкы патриоттук агартуу «перзенттери». Ушул мектептер аркылуу кыргыз улуту бүтүндөй алганда европалык цивилизацияга кол сермеген, прогресске там-туң кадам койгон. Ушул мектептерден тарта көчмөн кыргыз калкынын жаңы жолдогу тарыхый чыйыры башталган. Бул кыргыздын улуттук аң-сезиминин тарыхый өзгөрүшүнөн келип туулган менчик факт экендиги менен биз үчүн өзгөчө кымбат. Кыргыздын каарман дүйшөндөрү революциядан кийин эле эмес, андан мурун эле жаралгандыгын билип коюшубуз парз. Керек болсо, кыргыз бай-манаптары ачкан жаңы усулдагы мектептердин окуу мазмунунун жалпы алганда, бүгүнкү биздин мектептер үчүн да кандайдыр бир даражада таалим боло турган жагы бар. Бүгүнкү глобалдаштыруунун шарттарында мектептерде улуттук рухту, улуттук тамырды бекем сактоо, этникалык наркты жалпы адамзаттык дөөлөттөр менен айкалыштыруу зарылдыгы өйдөкү эки башталманы (исламдык жана европалык) тогоштуруп окуткан туңгуч кыргыз «усули жадид» мектептерин эске салбай койбойт. Өйдөкү фактылар ак сөөктөр, бай-манаптар катмары коммунисттик идеология үйрөткөндөй «басмачылар», «эл душмандары» катары эмес, кыргыз ичинде дайыма калктын жол баштаган алдыңкы авангарды боло келгендигин айгинелеп турат.

10. «Ата, өз тилибизде балдар окурлук китеп бастырсак ай!»

Революцияга чейинки Ала-Тоо ичиндеги агартуунун дагы бир чоң тарыхый маанидеги өзгөчө кадамы жөнүндө сөз кылууга тийишгис. Эми ушуга көңүл буралы. Анткени менен өйдөтөгү орус-тузем, татар, өзбек башталгыч окуу мекемелеринде, Боз үй мектептеринде жана алиги кыргыздардын жаңы усулдагы окуу жайларында бир чоң өксүк бар эле. Бул чоң өксүк – аталган мектептерде кыргыз тилинин үйрөнүлбөгөндүгү, колдонулбагандыгы болучу. Бул мектептерде жогоруда көрүнгөндөй окуу орус, татар, эски өзбек, түрк-чагатай тилдеринде жүргүзүлгөн араб, фарс тилдери колдонулган.

Бозүйдөгү окуучу

Окуу куралдары да ушул тилдерде эле. Жергиликтүүлөрдү «туземецтер», «аборигендер» деп теңсинбей басынтып атаган жана тоолук калкты орусташтыруу саясатын көздөгөн колониалдык бийлик мектептерде кыргыз тилинин үйрөнүлүшүнө кам көрмөк турсун, ойлоп да койгон эмес. Тескерисинче, бу маселеге ачык эле каршы турган. Ошо кездеги билим берүү боюнча бир расмий документте мындайча жазылат: «Жергиликтүү калктын тилинде окутуу ишин жүргүзүү жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес.

Минтип ойлоонун өзү акыл-эсти жоготкондук болуп эсептелет» (С. Данияров. Кыргыз совет маданиятынын калыптанышы. – фрунзе, 1983, 37-бет.).

Колониализмдин түпкү мүдөөсү «Туземецтердин» жүрүп отуруп акыры тилин, маданиятын, улуттук тамырын соолутуу эле. Бирок бир кездерде Азия мейкиндиктеринде өзүнүн улуу мамлекетин түзгөн, байыркы тарыхы жана маданияты бар түптүү кыргыз журтунун акырындап тереңдан түрүлө кайнап чыгып келе жаткан пассионардык күч-кубатын, илим-билимге кумарланган умутулуусун тумчуктуруп басып таштоо мүмкүн эмес болучу. Колониалдык үстөмчүл бийлик канчалык чүйлүсү менен карап, тымызын тоскоолдуктарды койсо да, улуттун ичтен буулуккан

күчү тосмолордун салааларын жырып агып чыккан суудай алдыга карай октос берип толкуп келеткан эле. Ойлонгон улуттук алдыңкы акыл-эс эми, эмне үчүн татар, өзбек тилинде окуткан сыяктуу эле балдарыбызды кыргыз тилинде окута албайбыз? Эмне үчүн кыргыздын тилинде китеп жаза албайбыз? деп жаагын таянып ойлоно баштаган? Буга жогору жактагы Мүсүралы Копобаевдин 1907–1911-жылдарда Токмокто: «Эмне үчүн кыргыздын окуусу, жазуусу, мектеби жок?» – деп толгонуп турганы күбө. Боз үйдө, жаңы усулдагы мектептерде татар, чагатай, араб, фарс тилиндеги китепдердин сөздөрүн жаттатып окуткан кыргыз мударистер кээде «бул сөздүн мааниси эмне?» деп балдар суроо бергенде, чоочун тилге өздөрү да жакшы түшүнбөгөндүктөн так жооп таба алышпай кыйналып, ичтеринен ыза болгон учурлар көп болгон. Ошондой курч жагдайларда кыргыз мугалиминин жан дүйнөсүндө туулган ой-санааларды Ишеналы Арабай уулу 1911-жылы Казанда басылып чыккан Молдо Кылычтын «Кысса зилзала» китебине жазган баш сөзүндө мындайча кыскача баян эткен:

«Биздин кыргыздан басмакананы көргөн бир да адам болбой турган эле. Биздин элде жүргөндө Молдо Кылычтын казалын эшитип бир аз көңүл көтөрүлүп, бул ааламда нелер бар экени көз алдыбызга келүүчү эле. Ойлочу элем: «Кап, сени! Кудай таала бизди жарык дүйнөгө чыгарса Кылычтын «Зар заманын» бастырсам, калкыма таратсам» дечү элем, хам да балдарга алипбе окутуп, балдар маанисин билбей: «Молдоке, бул не деген сөз» – деп сураганда, өзүбүз да маанисин билбей калгандыктан, не деп айтарды билмейинче, алда бегена бир жооп берип, балдар күтүп жалгыз калганда көзүбүздөн жаштар чыккан убакыт болгон эле. Ата, өз тилибизде балдар окурлук китеп бастырсак ай!»

11. Белгилүү белгисиз Молдо Кылыч же мектептеги эне тилдин алгачкы чыйыры

Мына ошентип, акыры улуттук ар намысы активдешкен айрым Молдокелер менен мударистер кыргызча мектеп, китеп маселелери менен санааркап, эне тилге жол издей башташкан. Улуттук алфавиттин түзүлбөгөндүгүнүн, басмакананын жоктугунун, бул багытта очогубузда каймактаган салттын болбогондугунун

шарттарында эне тилде агартуу ишин жөндөө ченде жок татаал жана эң оор проблема эле. Ушундай кыйын шарттарда капыстан уюп жаткан дыңды бузуп, туюктан жол таап, эне тилин мектепке биринчи жолу «жетелеп» кирип, окутуу процессинде алгач жолу кыргызча тексти колдонуп, балдарга кыргыз сөздөрүн окуткан тунгуч демилгечи атактуу жазгыч акын Молдо Кылыч болгондугун айткыбыз келет.

Окумуштуу Д.Айтмамбетов Коммунисттик, таптык идеологиянын оңтунан жазылган «Дореволюционные школы Киргизии» китебинде Молдо Кылычты адаттагыдай реакциячыл акын катары мүнөздөп, анын реакциячылдыгы акындын диний фанатизмге сугарылган эски мусулман мектебинен тарбияланып чыккандыгына байланыштуу дегендей ойду ишара кылат. Илимпоз Молдо Кылычтын окуган мектеби жөнүндө кеп кыстарып, бирок акындын мектепте бала окуткан агартуучулугу, мугалимчилиги тууралуу ооз ачкан эмес. А чындыгында Молдо Кылыч акын да, ошону менен бирге педагог-агартуучу да болгон. Биздин атактуу акындын агартуучулук ишмердиги жөнүндөгү сөзүбүз окумуштуу Тазабек Саманчин 1940-жылдарда Молдо Кылычтын өмүр баянын жакшы билишкен, аны менен учурунда замандаш болушкан айылдаш – жердеш Кочкорлук аксакал карыялардын, кезегинде акын менен бирге басып турган, туздаш-даамдаш тууган-тушкандарынын, жек жааттарынын ооздоруна жазып алган маалымат – материалдарга таянат.

Жогоруда эскертилип өткөндөй, айтылуу баатыр Төрөкелдинин небереси Өтөнбай манап 1870-жылдары Кочкор өрөөнүнө мечит салдырып, анын алдында Медресе ачат. Медресе-мектеп (революциядан мурда мектепти кыргыздар медресе деп да атай беришкендигин жогоруда эскерткенбиз. А медресе деген чындыгында башталгыч мектепке караганда, жогорку деңгээлде билим берген мекеме болуп эсептелет. Түндүктөгү кыргыздардын мектептери андай чоң медресенин деңгээлине жетпеген.) ачуунун биринчилиги түштүктө Кыргызбайга тиешелүү болсо, түндүктө Өтөмбайга таандык десе болот. Молдо Кылыч бала кезинде ушул Өтөмбайдын мектебинен окуп билим алган. Ал сабаттуу болуп үйлөнүп-жайланып эр жеткенден кийин Чүй тарапка көчүп келет да, бул чөлкөмдө бир топ жыл жашап, татар, өзбек, түрк-чагатай казак тилдериндеги

китептерди окуп, өз алдынча билимин тереңдетет. Молдо Кылыч Чүйдө жүргөндө Токмок, Пишпектеги татар мектептерине айрыкча кызыгып, алардын тажрыйбасын үйрөнүп, татар мугалимдери менен достошуп, «усули-жадид» окуусу менен жакындап таанышат. Ал жалаң эле адабият менен эмес, табигый билимдер менен да өз алдынча алек болуп, изденүүдө болот. Замандаш карыялардын берген маалыматына караганда Молдо Кылычтын көптөгөн китептерден турган өзүнчө китепканасы болгон.

Акын биринчи иретте, тоолук калайык-калкты агартуунун зарыл экендигине ичинен терең туюнат да, Чүйдөн Кочкорго жаңы идеялар менен кайтып келип, өзү бир кезде окуган Өтөмбайдын мектебинде мугалим болуп, балдарды окутууга киришет. Ал билимин көтөрүү үчүн Казандан чыккан «Юлдуз», Крымдан чыккан «Таржиман», Ташкенттен чыккан «Айкап» журналдарынын номерлерин алып окуйт. Шамшынын белин ашып, Токмокко тез-тез каттап, татар медресесинин мүдүрү Закирхалфадан усулдук кеңеш алып турган. Илгери акын Молдо Багыш «Таба бил издеп жаңыны, таптабай жолдун даңгырын» деп жазган тура. Мунун сыңарындай, Молдо Кылыч башка Молдолордон айырмаланып, балдарга чоочун тилдердеги дин түшүнүктөрүн жаттатып, тапталган «даңгыр» жол менен кете бербей, Өтөмбайдын медресесиндеги окутууну чукулунан жаңы багытка бурат. Бул жөнүндө Молдо Кылычтын өмүрүн жана чыгармачылыгын 1940-жылдарда кыйла терең изилдеген Тазабек Саманчиндин төмөндөгүдөй деп жазганын окуйлу:

«Ал балдарды окутууда эски диний схоластикалык методиканы таштап, жаңы – «усули жадид» методикасын колдонот. Окуу программасына эсеп, жазуу, эмгек сабактарын киргизет. Кыргыз элинин тарыхында биринчи жолу Кылыч балдарды өз эне тилинде окута баштайт. Балдарга өз чыгармаларын окутуп, жаттатып, алардын адабий-көркөмдүк түшүнүгүн арбытат. Мунун натыйжасында, анын окуучуларынын кайсы бирөөлөрү анын чыгармаларын көчүрүп жазып, элге окуп берип, аларды эл арасына таратуу жагынан бир кыйла эмгек кылышкан» (Т.Саманчин. Кылыч – жазуучу акын. – Ала-Тоо, 1989, №8).

Молдо Кылычтын мектепте бала окуткан мугалим-мударис болгондугун анын айрым чыгармаларынан да байкоого болот. Ал бир жылы колу катуу ооруп, жаны көзүнө көрүнүп, аябай кыйналган

экен. Бул жөнүндө Молдо Кылыч «Кол казал» деген биографиялык поэмасында баяндайт. Ошол колунан катуу сабыркап, жаны кейип турганда, акын өзүнүн окуткан окуучу-шакирттерин эстеп, минтип ырдаптыр:

Шакирттерим бар эди
Ыйман-жайын билишкен.
Тириликте сыйлашкан
Шарабаттуу шакирттер,
Насип болсун бейиштен.
Арбагыңар колдосун
Өмүр кыска күлүстөн.
Окуп жатып окуштан
Өлүм болгон балдар ай,
Жашабатын насип кыл
Ошолордун кудай ай.
Молдо Ырысалы, Садыктар,
Нур чырайлуу жарыктар,
Устат тилим сиздерге,
Айланайын карыптар,
Кадыр билген баарысы,
Касиеттүү шакирттер.
Дүйшөнаалы, Эмилбек,
Ыйманы көп жарыктар,
Насип кылса кудая,
Шарапаты анык бар.
Алда таала кудурет,
Устат кылдың буларга.
Туюндурдун, окуттун,
Акыретке барганда.
Арбагыңар колдосун
Айланайын балдар ай.
Асан, Үсөн шекиртим
Эгиз тууган-барабар.
Шарапаты болобу,
Элүү күндөн ашыкча
Мен карыпка каранар.
Колум болду жарадар
Жардамыңар болобу?
Көңүлү жакын балдар ай
Мен карыпка жардам бер.

(Молдо Кылыч, Казалдар, Фрунзе 1991, 42 бет). Бул ыр жолдору Молдо Кылычтын мугалимчилик ишмердигинен кабар берген өмүр баяндык күбөнаама.

Кыскасы, кыргыз тилин киргизип, агартуунун дыңына эне тилибиздин биринчи чыйырын салышы Молдо Кылычтын зор атуулдук эрдиги болгон. Мектепте кыргыз тилин кызматка чегүү боюнча Молдо Кылычтын саамалык-өрнөгүн Нарын, Ысык-Көл, Чүй аймагынын айрым бала окуткан молдолору туурай башташкан. Атайын алыстан ат арытып келип, Молдо Кылычтын чыгармаларынын көчүрмөлөрүн алып, аларды балдар үчүн окуу куралы катары колдонгондор чыккан. Революцияга чейин Чүйдөн Сокулук аймагында ачылган «жадид» мектебинде сабак берген Айдаркан Жолин деген молдонун куржунунда Молдо Кылычтын чыгармаларынын көчүрмөлөрү көп болорун, Айдаркан дамбылданын аларды балдарга жаттатып, көчүрүп жаздыртып окуткандыгын, ошол окуучулар улуу акындын ыр, поэмаларынан үзүндүлөрдү жатка айткандыгын совет заманында Бөрүбай Кененсарин эскерген.

Колониалдык кыйын-кезең заманда алыскы ак карлуу Тянь-Шанда эски мусулманча медресеге светский багыттагы жаңы предметтерди киргизип, өз чыгармаларын окуу куралы катары колдонуп, кыргыз тилин окутуп, мектепте эне тилинин түндүгүн биринчи көрсөтүп, агартууда жаңы кадам жасаган алгачкы акын-педагог Молдо Кылычтын патриоттук-каармандык педагогикалык иш-аракети улуттук билим берүүнү тарыхынан өзүнүн сыйлуу ордун ээлеши керек.

12. Алдаш Молдо тунгуч кол жазма алиппенин автору же большевиктик атеизмдин каары

Агартуунун тарыхында ысымы урмат менен атала тургандарын дагы бири кадимки Алдаш Молдо болуп эсептелет. Не дегенде Молдо Кылычтын кыргыз тилин окутуу боюнча патриоттук демилгесин Ысык-Көлдө уланткандардын бири ушул Алдаш Модо болгон. Бул адам кыргыз агартуунун тарыхындагы биринчи кыргызча кол жазма «Алиппенин» автору. Кандайча? Сөзгө кулак түрөлү.

Алдаш Модо 1876-жылы Жети-Өгүз аймагында туулган. Адегенде айылдык Молдодон окуп, андан соң болжол менен

1897–1900-жылдарда Каракол (Пржевальск) калаасындагы Шакир Мужабиров аттуу татар дамбылданын «Усули-Жадид» тартибиндеги Медресесин бүтүргөн. Ушул Медреседе Алдаш Молдо менен бирге окуган белгилүү манас жыйноочу Ыбрай Абдрахмановдун эскерүүлөрүнө жана Алдаштын өз балдарынын, шакирттеринин күбөлөгөнүнө караганда ал киши 1905–1906-жылдарда Жети-Өгүздүн Сары Жон жайлоосунда элдин көмөгү менен курулган боз үйдө бала окутуу үчүн мектеп ачкан. Ошол көчмө боз үй мектебинде Алдаш Молонунун балдарды окутуусу кандай мүнөздө болгондугу тууралуу уулу профессор Абдулхай Алдашев төмөндөгүдөй деп жазат: «Алдаш Молдо өзүнүн устаты Шакир дамбылданын жолун жолдоп, мектебинде жалаң гана диний дарстарды окутпастан, Фан дарстарынан да сабак берген, маселен, эсепти төрт амалга чейин, географиянын үч бөлүгүн: жуграфия табигы (физикалык география), жуграфия ирзи (экономгеография), жуграфия саяси (саясий география) деп өзү сабак берип турган» (А.Алдашев. Алдаш Молдо. – Ала-Тоо, 1989, №8).

Алдаш Молдо кыргыз калкына светский билимдин зарылдыгын түшүнгөн, улуттун келечегин ойлогон прогрессивдүү инсан болгон. Ал жалпы билим берүүчү предметтер менен катар эле эне тилин окутууну көңүлдүн борборуна коюп, бул багытта жаңы практикалык кадам жасаган. Алдаш алдыда айтылгандай, биринчи жолу өз күчү менен араб арибинин негизинде кол жазма түрүндө кыргызча Алиппе түзүп, бул туңгуч окуу куралы аркылуу балдардын сабатын ачып, калкыбыздын төл сөздөрү менен аларды кат жазууга үйрөткөн. Кол жазма Алиппенин кабары айлана-тегерекке бат эле угулат. Бул Алиппени башка мугалидер келип көчүрүп алышып, өздөрү иштеген мектепдерде сабак берүүдө пайдаланышкан. Алдаш Молдонун эне тилибизде Алиппе жаратышы өзүнчө бир тарыхый чоң окуя болгон. Алиппе кол жазма түрүндө болсо да, кыргыз тарыхындагы биринчи окуу куралы катары биз үчүн өтө маанилүү.

Алдаш Молдо Революциядан кийин 20-жылдардын башаталышында Алматыдан кызыл мугалимдердин курсун бүтүп, балдарды окутууга жаңы дем менен активдүү киришет. Мурда мугалим болуп, кыйла тажрыйба топтогон Алдаш методикалык жактан изденип, сабакты кызыктуу, жугумдуу, көңүлдүү өтүүнүн камында болот. Ал класста пайдалануу үчүн өзү атайын

педагогикалык максатта кыргызча ар кандай кызыктуу чакан тексттерди, ырларды, табышмактарды, тамсилдерди жазып, окуучуларга окутуп, алардын тилин байытууга, сөзүн өстүрүүгө, ой жүгүртүүсүн активдештирүүгө далалат жасаган.

Алдаш молдонун уулу
профессор Абдулхай
Алдашев

Анын төмөндөгү сыяктуу ыр, табышмактары учурунда балдардын, мугалимдердин арасында кеңири тарагандыгын Алдаштын шакирттери кийин уулу Абдулхай Алдашевге эскерип айтып беришкен.

Методикалык – педагогикалык максатта колдонулган алгачкы кыргызча окуу материалдары менен таанышуунун өзү кызыктуу. Окуйлу:

Ангек өзүн жер ойлойт,
Акмак өзүн эр ойлойт.
Кебер өзүн туз ойлойт,
Кемпир өзүн кыз ойлойт.
Зулум өзүн ак ойлойт,
Сүткор өзүн так ойлойт.
Даачан өзүн тыйынсыйт,
Наадан өзүн кыйынсыйт.
Орой өзүн сылыксыйт,
Орок өзүн кылычсыйт.
же болбосо:

Бир табышмак балалар:
Пияла канат турналар.
Эти харам, сүтү адал,
Не жаныбар, моллалар?

(аары)

Кыскасы, биздин күнгө жеткен фактылар Алдаш Молдонун таланттуу педагог болгондугун күбөлөп турат. Анын советтик мектепке дагы да ак кызматын өтөөрү шексиз эле. Бирок тилекке каршы ага большевиктердин таптык – атеисттик идеологиясынын кесепети тийген. 1925-жылы мугалимдерди аттестациялоо учурунда кызыл комиссиянын мүчөсүнүн «Кудайга ишенесизби?»,

«Намаз окуйсубу?» деген суроосуна «ооба» деп чынын айтып, жооп бергендиги диндик жат элемент катары мүнөздөлүп, ишинен бошотулуп, мектептен биротоло четтетилет. Биринчи Алиппе түзгөн агартуучуга ушундай мамиле жасалган. Ал замананын тар саясатына нааразы абалда жүрүп 1930-жылы каза болгон. Алдаш Молдонун кол жазма Алиппесин эл арасынан, архивдерден иликтөө, издөө биздин милдетибиз.

13. Агартууда И.Арабаев жасаган улуу эрдик

Бирок ХХ кылымдын алгачкы он жылдыгында Ала-Тоо аймагында кыргыздар тарабынан жанагинтип улам биринин артынан бири ачыла баштаган мектептердин окуу-педагогикалык муктаждыктары кол жазма түрүндөгү бирин-серин өп-чап окуу курадарынан орус, татар мектептериндегидей басмаканадан басылып чыккан цивилизациялуу окуу китебине өтүүнүн өктөм зарылдыгын канкуулап турган.

И.Арабаев өйдөкүчүлөп: «атаганат, өз тилибизде балдар окурлук китеп бастырсакчы» деп бекеринен арман кылып турган жок. Басма окуу куралдары болмоюнча кыргыздардын бутуна туралбай өксүп турган мектептеринин багы оңой менен ачылбастыгын, бул үчүн кечикпей практикалык кадамдарды жасоонун, кыялдан түздө-түз ишке өтүүнүн керекчилигин биринчилерден болуп сезген дал ошол Ишеналы Арабаевдин өзү эле. Ишенаалы Арабаевдин агартуу ишинде Молдо Кылыч менен Алдаш Молдодон айырмаланган тарыхый кызматы жана агартуучулук ролу революцияга чейинки кыргыз тарыхында өзү жараткан Алиппени биринчи жолу басмаканадан китеп түрүндө бастырып чыгарып, аны алгач ирет Кочкордогу Канат-Хандын медресесинде колдонуп, төңкөрүшкө тете бурулуш кадам жасап, педагогикалык каармандык иш жасагандыгында болгон. Ишенаалы Арабаев 1882-жылы азыркы Кочкор районуна караштуу Күнбатыш айылында туулган. Ал кичинекейинен эле зээндүү, тың, чыйрак чыккан. Өзү туулган аймактагы кат билген кишилерден, молдолордон окуп, сабаты ачылгандан баштап эле, жаштыгына карабай Кочкор өрөөнүндөгү айылдарда молдо болуп, бала окутуп, агартуу ишинин ардактуу жана татаал жолун беттеп чыккан. Бирок жаш Ишенаалы Арабаев көп өтпөй эле Кочкор өрөөнүндө

алган билиминин жетишсиздигин, өп-чаптыгын сезип, балдарды окута турган кыргызча окуу китептеринин жоктугунан кыйналып, оюндагыдай окута албай, азап чеге баштаган.

Кыргызда: «бийик чокуга чык, чокудан мейкин көрүнөт» – деген сөз бар. Анан: өз калкынды, өз журтунду тааныйын десен, бөлөк-бөтөн жактарга саякатка чык, – деген накыл кеп айтылып келет. Мына ошентип, Ишеналы Арабаев Кочкордо бала окутуп иштеген убагында, жергиликтүү чөйрөнүн да, өзүнүн да чектелгендигин даана сезип, алыскы жактардагы чоң дүйнөнү көрмөйүнчө, агарып-көгөргөн өлкөлөрдүн үлгү-таалимин үйрөнмөйүнчө, ырааккы илим-билим борборлорунан билим алмайынча, Европанын үлгүсүндө мектеп ачып, окуу китептерин түзмөйүнчө, Ала-Тоодогу агартуу ишинин алга жылбашына бекем ишенет да, орустун Ломоносовунча окуу издеп, алыс жолго чыгууга бел байлайт.

1907-жылы Ишенаалы Арабаев алыскы Түркиянын Константинополь шаарына келип, окууга кирет. Константинополдо бир аз окуп, андан кийин Тегеран, Багдат шаарларын басып өтүп, Мекеге жеткен. Андан соң билим издеп, Оренбург, Казань, Уфа шаарларына барган. 1910–1913-жылдарда Уфа калаасындагы дин сабагы менен катар Европалык үлгүдө илим-билим үйрөткөн «Медресе Галия» окуу жайында окуган. «Медресе Галияны» бүтүргөндөн кийин жаңы дем-күч, жаңы пландар менен Ата конушуна кайтат. Алыскы өлкөлөрдү кыдырып, жер таанып, эл таанып, билим борборлорунан окуп, көзү ачылып, аң сезими өзгөрүп, билими жаңыланып келген Ишенаалы мугалимдин айылдагы молдолордон айрмаланып, балдарды башкача, жаңыча окутканы Ысык-Көл, Нарын аймактарынын айылдарын уу-дуу кылып, чоң таасир көрсөтөт. Ошо кезде Ишенаалы Арабаевди көргөн Тоң жана Кочкор районунун карыялары минтип эскеришкен: «Мурда боз үйдө мандаш урунуп отуруп окусак, эми тактайдан жасалган кадимки партага отургузуп, доскага жазып окутканды, эсеп, география, жаратылыш өңдүү сабактарды да мектепке киргизген ошол Ишеналы Молдо. Мурда молдолордон үч жыл окугам, бирок караманча жаза алчу эмесмин Ишеналыдан окуй баштаганым экинчи ай болгондо окуп, жазганды да тез үйрөндүм» (Оконбой карыя) «Кадыр Молдо бизге: Эгер абдан чоң молдо болобуз, ар тараптуу илимден көкүрөгүбүз каныгат десенер, Канат бийдин айылындагы чоң медресеге баргыла. Аны

Ишеналы Арабай уулу деген чоң молдо жетектеп келет. Ал Казань, Уфа, Букара, Ташкенден окуптур. Жеке эле арапча намаз, куранды эмес, башка да дарстарды жакшы билип келип, ошолордун баарын окуучуларына үйрөтүп жатыптыр, – деп түшүндүрдү» (Мансур карыя).

Кыскасы, Ишеналы Арабаев өзүнүн жетишкен жаңы бийиктигинен, жаңы деңгээлдеги сересинен туруп, элди илим-билимге үгүттөп, мектепке Европалык нуктагы жаңы сабактарды киргизип, Ала-Тоо арасына агартуунун чыйырларын сала баштайт. 1914-жылы И.Арабаев Тондун Төрткүл айылында мектеп салдырып, балдарды окутууга баш оту менен киришет. Бир кезде ал, атаганат, өзүбүздүн тилибизде китеп болсо, деп эңсебеди беле. Ошол эңсеген тилегин ал Уфада окуп жүргөн кезинде ишке ашырууга абдан далалаттанган. Сарсакеев деген казак студент менен биргелешип, биринчи жолу кыргыз, казак балдарына арналган «Алип – бээ жаки төтө окуу» аттуу китебин жазып, 1911-жылы Уфадагы «Шарк» басмасынан чыгарат. Ушуга удаа эле И.Арабаев «Жазуу өрнөктөрү» (сулуу жазуунун үлгүлөрү) деген китепти да жаратып, 1912-жылы Оренбург шаарындагы «Вақыт» басмасынан чыгарууга жетишкен. Мына ушул кыргыз элинин коомдук турмушунда зор окуя катары эсептелүүгө тийиш болгон алгачкы саамалык – окуу куралдары менен Арабай уулу Уфадан Ала-Тоого кайтып келип, илим-билимге куштар элине алтынга алмашкыс сыйлуу белегин – китептерин тартуулаган. Бул анын чыныгы атуулдук эрдиги эле. И.Арабаев «Медресе Галияны» бүтүп, келип, мектеп ачып, балдарды окутканда өзүнүн китептерин чоң ийгилик менен пайдаланган. Караңгы элет айылдарында жаңыча педагогикалык иш баштаган. И.Арабаевдин кадыр-баркы эл арасында күндөн күнгө өсүп отурган.

И. Арабаев

алгачкы Алиппе китебин түзүүчү

Алгачкы Алиппе окуу китеби

Бирок көп өтпөй, Кыргыз элинин башына каран түн түшүп, Ишеналы мугалимдин пландары бузулуп, баштаган иши капилеттен тык токтойт. 1916-жылы кандуу каргашанын айынан И.Арабаев мектепти, эл-жерин таштап, Кытайга качууга аргасыз болгон.

1917-жылы Октябрь революциясынын жеңиши менен ал Кытайдан туулган жерине кайтып келет. Эми И.Арабаевдин агартуу жана коомдук-саясий ишмердигинин жаңы тилкеси башталат. Совет бийлиги тарабынан калайык – калкты агартуу, сабатсыздыкты жоюу маселеси биринчи даражадагы милдет катары курчоюлат. И. Арабаев эки эселеген кайрат менен ишке мурдагыдан да активдүү киришет. Шериктештери менен бирдикте кыргыз алфавитин түзүп, мындан соң «Алип-бээ» (Ташкент, 1924-жыл), «Кыргыз алип - бээси» (1925-жыл), «Жазуу жолунда саамалык» (1925-жыл), «Сабатсыздыкты жоюу куралы» (1925-жыл), «Жаңылык» (Х.Карасаев менен бирдикте 1928-жыл), «Биздин мектеп, балдар үчүн алип – бээ» (1930-жыл), «Эл адабиятын жыйноочуларга колдонмо» (1931-жыл), «Табият таануу» (Д.Исамгунов менен бирдикте 1932-жыл) аттуу учурунда эл үчүн абадай зарыл окуу китептерин, окуу колдонмолорун жазып, биринин артынан бирин тартуулайт. И.Арабаевдин бул китептеринин маанисин кыргыздын туңгуч интеллигенттеринин бири, окумуштуу-педагог Зыяш Бектенов төмөндөгүдөй деп туура аныктаган: «Өз тилибиздеги ушул китептерди окуганыбызда ушул чынбы же төгүнбү? – деп сүйүнгөнүбүздөн көзүбүзгө жаш алганбыз. Карангыда жол таппай темселеп турганда, колго карматкан чырак катарында кызмат аткарган».

14. Он төрт миң китеп окуган Талып Молдо же революцияга чейинки кыргыз элинин сабаттуулугу 4% процент болгонбу?

Жыйынтыктап айтканда, жогорудагы фактылар көрсөткөндөй, Октябрь революциясына чейин Россиялык капитализмдин жана тарыхый өнүгүшү жагынан кыйла даражада алдыда турган түрк-мусулман региондордун цивилизациялык таасири менен Кыргызстанда агартуу иши бир топ эле жанданып, белгилүү бир өсүшкө ээ болгон, СССРдин тушундагы расмий басылмаларда

жана докладдарда айтылып, жазылып келгендей, кыргыз калкы революциянын алдында түгөлү менен туташ сабатсыздыктын туткунунда тумчугуп турган эмес. Өзгөчө Россиянын курамына киргенден тарта кыргыз эли илим-билимге ынтызарлык менен умтулуп, Октябрь төңкөрүшүнүн астында агартуу жаатында бир топ эле көрсөткүчтөргө жетишүүгө үлгүргөн. 1871-жылы Л.Костенко «Многие манапы не умеют подписать своего имени» деп жазган эле. 1914-жылы кыргыз автору Осмоналы Сыдык уулу «Тарых кыргыз Шадманиясында» минтип жазып отурат: «Чолпонкул азыркы күндө Канай уругунун дөөлөттүү, кадырлуу адамы. Сокулук бекетине школ ачып, балдарды окутуп, улутубузга кызмат кылып, өмүрүндө кудайга кулчулук кылууда, ракаттык менен өмүр өткөрүүдө. Ар убакыт тарых, кезит, журнал окуп, дүйнө абалынан кабардар болгон зат.»

Мындай сабаттуулук жалгыз Чолпонкул манапка тиешелүү болгон эмес. Төңкөрүштүн алдында кыргыздын манаптарынын, бийлеринин, болуштарынын көбү элементардык сабаттуулукка ээ болуп калган. Алардын арасында окуй да, жаза да билгендер аз эмес эле. Түркүн мектептердин ачылып иштеши, сабаттуулуктун акырындап өйдөлөшү менен Ала-Тоо аймагына орус, татар, өзбек, казак, араб, түрк, чагатай тилдериндеги ар түрдүү адабияттар, окуу куралдары, газета, журналдар келип, коомдун маданияты бүчүрлөп, илгерилей баштаган. Кыргыздардын арасында чакан болсо да китепкана күткөн китепкөй, активдүү окурман адамдар пайда болгон маселен, Чүйлүк Мамбетаалы аттуу адам XIX кылымдын аягында өзүнчө китепкана курап, анда Навоинин, Фирдоусинин, Рабузинин, Сулайман Бакырганинин, Хоже Ахмед Яссавинин жана башка чыгыш классиктеринин чыгармалары болгондугун, алар менен Молдо Кылычтын таанышкандыгын өйдөтө аты аталган эмгегинде Тазабек Саманчын маалымдап өтөт. Ошондой эле китепкана Тоголок Молдо менен Талып Молдодо да болгон. Мындай фактылар сейрек эмес. Талып Молдо көчсө-консо ар дайым куржунга китеп артынып жүргөн. «Кыргыздар» аттуу сериядагы томдуктардын 2-китебинде (1991) жазылган маалыматка караганда 1849-жылы туулуп, 1949-жылы 100гө чыгып кайтыш болгон Талып Молдо өмүрүндө 14 миң 700дөн ашык китеп окуп чыккан экен.

Кыскасы, мунун өзү төңкөрүшкө чейинки агартуунун жагдайынан көп нерсени кабарлап турат. Статистикага кайрылалы. 1913-жылкы административдик эсеп боюнча Пишпек жана Пржевальск уездеринде 324015 кыргыз жашаган. 1912–1913-жылкы эл каттоонун расмий маалыматына карасак, Пишпек жана Пржевальск уездеринде сабаттуу кыргыздардын жалпы саны 15238 кишини түзгөн.

Байболот уулу Талып молдо

Мунун 14975и эркек, 2634ү аялдар болгон. Булардын ичинен орусча сабаттуу кыргыздар 335 экендиги аныкталган. Ошол 1912–1913-жылкы эл каттоонун эсебинде аталган эки уездин кыргыз калкынын жалпы санына (324015) карата алганда сабаттуулардын саны 4,6 процентти чапчыган. (Бул статистикалык маалыматтар Г.К.Кронгардтын өйдөтө көрсөтүлгөн китебинен алынды – 68–69-беттер).

Ошо кезде Олуя Ата уездине караган Чүйдүн (Кара-Балта, Чалдовар тарап) батыш жагында, Сыр дарыя областына караган Талас өрөөнүндө, («Обзор Сыр-Дарьинской области за 1913 год» аттуу 1916 – жылы Ташкенттен чыккан расмий басылмада Талас аймагында 20 башталгыч мектеп бар экендиги маалымдалат), Өзбекстандын Фергана областынын курамына кирген ОШ, Наманган, Анжиан уездеринде жашаган кыргыздардын арасында сабаттуулардын саны канча болгондугу жөнүндө ушу күнгө чейин такталган маалымат жок. Аталган аймактар жанагындай Өзбек тарапка карагандыктан бул чөлкөмдөрдөгү калктын сабаттуулугу туурасындагы статистика(көп учурда этностор боюнча дифференциацияланбай) убагында өзбек аймагынын ар кайсы областарынын эсебине кирип кеткен да, бүгүнкү күндө изилдөөгө кыйын болуп жаткандыгы ошондон. Кыргыздардын революцияга чейинки сабаттуулугу, жана билим денгээли жөнүндөгү маселенин статистиканын тилинде жеткире изилденип тактала электигин ушул маселе боюнча атайын адис тарыхчы Г.К.Кронгард өзү аталган китебинде моюнга алып отурат. Демек, мындан улам

КПСС тарыхтарындагы, СССРдин расмий басылмаларындагы жана тарых изилдөөлөрүндөгү кыргыз элинин Октябрь революциясына чейинки сабаттуулугу 0,6 процент болгон деген маалымат илимий чындыкка туура келбей тургандыгы түшүнүктүү. Окумуштуулар П.К. Алпацкийдин, М.Т. Есенгареванын, Н.Г. Григорьевдин кыргыз калкынын жалпы сабаттуулугу 1 процентке жакын же андан ашкан эмес деген жыйынтыктары да болжолдуу жана иштин реалдуу абалын чагылдыра албайт. Өйдөтөгү Пишпек, Пржевальск уездериндеги сабаттуулуктун 4,6 проценти бизди ойлондурбай койбойт. Ал эми 1914—1815-жылдарда ушул эле уездерде сабаттуулук канчага өстү экен? Д.Айтмамбетовдун түндүк, түштүктөгү кыргыз калкынын жалпы сабаттуулугу 2 процент болгон деп сабаттуулуктун шкаласын жогору көтөргөн болжолу (аталган китеби, 7-бет) бекер жерден эмес. Бул маселени кайрадан дыкат изилдөө талап кылынат.

Октябрь төнкөрүшүнө дейре кыргызстандын азыркы территориясында канча мектеп болгондугу да акыр-аягына чейин такталып бүтпөгөн бойдон турат. Д.Айтмамбетов архивдик маалыматтарга таянып, жалпы Кыргызстанда бардык тилдердеги, бардык типтердеги мектептердин саны 136 болгон деп эсептеген. Бирок Д.Айтмамбетовдун изилдөөсүндө чүй өрөөнүнүн Олуя-Ата уездине караган батыш бөлүгүндөгү мектептер камтылбай калган. Экинчиден, бул окумуштуу тарабынан түштүк аймагындагы мектеп-медреселер, орус, орус-тузем, «усули-жадид» мектептери толук жана дыкат изилдөөгө алынбаган. Д.Айтмамбетов 1914-жылы түштүк аймагында 15 мектеп болгон деп эсептеген. Ал эми биз сөз башында мисалга алган «Обзор Ферганской области за 1892 год» аттуу документ 1890-жылы эле Ош уездинде 92 мектеп иштегендигин маалымдап отурат. 1890-жылдан 1917-жылга дейре түштүктө мектептердин саны ого бетер арбыгандыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Маселен, 1917-жылы Скобелев шаарында басылган «Статистический обзор ферганской области за 1914 год» аттуу документте Ош уездинде 229 мектеп бар экендиги жазылган. Падыша заманында Ала-тоонун ар кайсы аймактарында, айылдарында кыргыздардын өздөрү тарбынан ачылган алиги «Усули-жадид» мектептеринин эсебин алуу да объективдүү себептерден улам Д.Айтмамбетов үчүн

кыйынга турган. Бул жерде дагы бир маселени айта кетүүгө туура келет. Падышалык бийликтин органдары тарабынан саны болжол менен алиги жайлоолордо жана кыштоолордо 5–10 же 10–15тен турган балдар окуган боз үй көчмө мектептери анчейин мектеп катары эсептелбестен статотчетторго, эсептерге атайын саналып, дайым эле киргизилип турган эмес. А мындай боз үйдөгү мектептер Ала-тоо арасында көп эле болгон. Мисалы, В.Е.Недзведскийдин 1913-жылкы маалыматына караганда Пишпек уездинин таза кыргыз көчмөн 21 болуштуктарынын ичинде эле 59 мектеп болуп, аларда 1182 бала жана 131 кыз окуптур. (Караңыз: В.Е. Недзведский Административное устройство оседлые пункты и кочевые волости Семиречинской области Верный. 1913, 178–199-беттер). 1914-жылкы инспектордук бир отчетто көчмөн айылдардагы боз үй мектептери «Точному учету не поддаются. Во всяком случае их нужно считать сотнями» делип туура жазылган. Кыскасын айтканда, примитивдүү элементардык мектеп болобу, цивилизациялуу уюшкан мектеп болобу, көчмө боз үй мектеби болобу, алардын жалпы саны Д.Айтмамбетовдун жыйынтык эсебиндегиден алда канча көп болгон жана алардын бардыгы чогулуп келип, акыркы эсепте элдин сабатсыздыгын жоюуга, кат сабатын ачууга, билим алуусуна, демек, жалпы сабаттуулуктун көрсөткүчтөрүнүн жогорулашына мүмкүнчүлүктүн жетишинче кызмат өтөгөн.

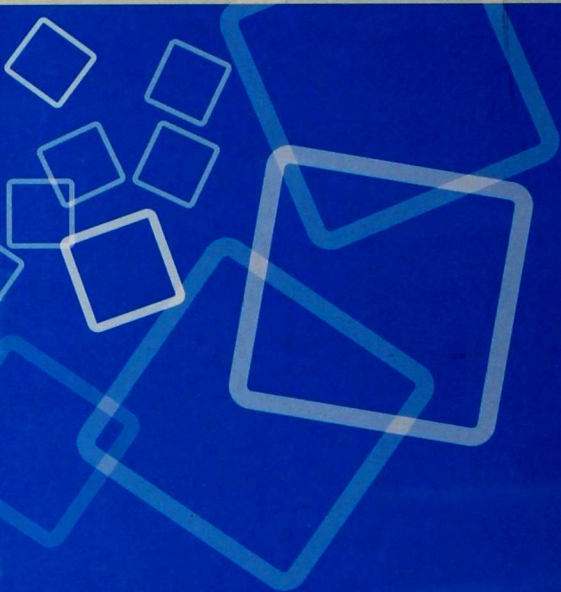
Бир сөз менен корутундулаганда, жогорудагы фактылардан улам кыргыз эли 1917-жылга чейин ар намыстанып канатты каккылаган өжөр далалаттын, патриоттук-каармандык иш-аракеттердин аркасында жана россиялык акимчилик жана татар агартуучулары мектептердин көмөгү менен балдарын алыскы Баку, Казан, Уфа, Оренбург сыяктуу шаарлардан окутуунун натыйжасында агартуу жаатында Кокон хандыгы учурундагыдан кыйла алга жылып, татарча, орусча, арабча, түркчө сабатка ээ болуу жагынан бир топ прогресске жетишкен деп ырастоого болот. Революциянын сабаттуулук деңгээли өткөн доорду кара боёк менен караңгы түнгө айлантып көрсөткөн коммунисттик пропаганданын расмий маалыматындагы (0,6процент) көрсөткүчтөн итабар эле жогору болгон. Алатао аймагында 1917-жылга чейин түзүлгөн белгилүү

бир билим базасы, сабаттуу улуттук кадрлар ресурстары болбогондо совет бийлигинин Кыргызстандагы маданий революциясы жана башкаруу-уюштуруучулук иштери 20–30-жылдардагыдай ылдам илгерилей алмак эмес. Биринчи кызыл мугалимдер, СССР эл чарбасынын, социалисттик маданий курулуштун, советтик административдик башкаруунун туңгуч «карлыгачтары» дал ошол төнкөрүшкө чейинки мектептердин «уясынан» учуп чыккан кыргыздар болбоду беле.

Мына ошентип, 1924-жылы Ташкенте басылган Ишеналы Арабаевдин «Алиппесине» жана Касым Тыныстановдун «Окуу китебине» чейин Ала-тоодогу агартуу кыйла тарыхый жолду басып өткөн.

Мазмуну

1. (17-кылымдан 1917-жылга чейин)	3
1830-жылдар: боз үйдө аарыдай ызылдаган балдар	5
2. «Самарканд жылдыздарынын» Ош тарапка чачырап тийген жарыгы жана 17-кылымдагы Молдо Кыргыз медресеси	7
3. «Боз үй мектебиндеги» схоластика, авторитаризм жана адептүүлүк	10
4. Петербургга барып, «дудук» болгон ысык-көлдүк Кыдыр аке жана кыргыз ой жүгүртүүсүнүн жаңы багыты	13
5. Ала-Тоого Ушинский менен Пушкиндин келиши же совет бийлиги 20-жылдарда кимдерге таянган?	16
6. Орус-украин келгиндеринин мектептери жана Токчоро Жолдошевдин «Шордуу Софиясы» же Абдыкерим Сыдыков кайсы «уядан» учуп чыккан?	19
7. Алатоодогу «Усули жадид» мектептери жана татарлардын артынан колониалдык империянын жүргүзгөн жашыруун көзөмөлү	24
8. Окуучу Султандын сынчыл ойлому, Казан шаарына жеткен «Манас» же татар агартуусунун кыргыз чөлкөмүндө ойного ролу	30
9. Кыргыз агартуусундагы бурулуш же алатоолук манаптардын патриотизми	32
10. «Ата, өз тилибизде балдар окурлук китеп бастырсак ай!»	43
11. Белгилүү белгисиз Молдо Кылыч же мектептеги эне тилдин алгачкы чыйыры	44
12. Алдаш Молдо тунгуч кол жазма алиппенин автору же большевиктик атеизмдин каары	48
13. Агартууда И.Арабаев жасаган улуу эрдик	51
14. Он төрт миң китеп окуган Талып Молдо же революцияга чейинки кыргыз элинин сабаттуулугу 4% процент болгонбу	54

This teacher's manual was published with the financial support of the Government of The United States of America
Окуу колдонмо Америка Кошмо Штаттарынын Өкмөтү тарабынан каржыланды